

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ НЕПРЕРЕВНОЇ ОСВІТИ

Кафедра цивільного права і процесу

ДОПУСТИТИ
Завідувач кафедри цивільного
права і процесу
_____ С.В. Вишновецька
« ___ » _____ 2020 р.

**ДИПЛОМНА РОБОТА
(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ МАГІСТРА
ЗА СПЕЦІАЛІЗАЦІЄЮ «Правознавство»**

Тема: «СУБ'ЄКТИ СІМЕЙНОГО ПРАВА»

Виконавець: Паленко Ганна Ігорівна
студент, група, П.І.Б.

Керівник: д.ю.н., професор Тімуш Ірина Сергіївна
науковий ступінь, вчене звання, П.І.Б.

Київ 2020

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Навчально-науковий інститут неперервної освіти
Кафедра цивільного права і процесу
Спеціальність: 081 «Правознавство»
Спеціалізація: «Правознавство»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
_____ д.ю.н., доцент,
С.В. Вишновецька
«___» _____ 2020 р.

ЗАВДАННЯ
на виконання дипломної роботи (проекту)

_____
(П.І.Б. випускника)

1. Тема роботи «Суб'єкти сімейного права» затверджена наказом ректора № _____ від «___» _____ 20__ р
2. Термін виконання роботи: з «___» ___ 20__ р по «___» ___ 20__ р.
3. Вихідні дані роботи: Відповідно до поставлених завдань і мети, основою методології дослідження стали загальнонаукові та приватно-наукові методи. Зокрема, методи аналізу та синтезу дозволили виокремити предмет дослідження та його складові частини. Методи індукції та дедукції дають можливість виокремити: ознаки сімейних правовідносин, підстави виникнення та припинення. За допомогою сходження від абстрактного до конкретного зроблено перехід від сформульованого відповідні поняття. На основі логічного методу аргументовано наукові висновки щодо теоретичних положень та необхідність розроблення і запровадження законодавчих змін Порівняльно-правовий метод застосовується для виявлення спільних та відмінних рис вітчизняного та зарубіжного законодавства у регулюванні сімейних правовідносин та різних наукових поглядів на цю проблему. Формально-юридичний метод використовується при дослідженні чинного

законодавства, яке присвячене регулюванню сімейних правовідносин.).

4. Зміст пояснювальної записки: **(1)Теоретичні аспекти щодо сімейних правовідносин,2) суб'єкти як елемент сімейних правовідносин; 3) сімейна правосуб'єктність як правова категорія).**

5. Перелік обов'язкового ілюстративного матеріалу: **(відсутні).**

6. Календарний план-графік

№ пор.	Завдання	Термін виконання	Підпис керівника
1	Вибір теми дипломної роботи та вивчення літератури		
2	Підбір матеріалів щодо аналізу досліджуваних судових справ		
3	Розробка змісту дипломної роботи. Ознайомлення наукового керівника з планом магістерської роботи		
4	Виконання та оформлення розділу 1 дипломної роботи		
5	Виконання та оформлення розділу 2 дипломної роботи		
6	Виконання та оформлення розділу 3 дипломної роботи		
7	Дооформлення дипломної роботи, завершення виконання висновків, літератури, оформлення тез		
8	Попередній захист (за окремим графіком)		
9	Оформлення супровідної документації на захист та підпис у зав. кафедри		
10	Захист дипломної роботи (за окремим графіком)		

7. Консультація з окремого(мих) розділу(ів):

Назва розділу	Консультант (П.І.Б.)	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв

8. Дата видачі завдання: « ___ » _____ 20____ р.

Керівник дипломної роботи (проекту)

(підпис)

(науковий ступінь, посада, вчене звання, прізвище та ініціали)

Завдання прийняв до виконання

(підпис)

(прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «Суб'єкти сімейного права»: 96 с., 91 літературних джерела.

Об'єкт дослідження становлять суспільні відносини, які виникають у зв'язку з реалізацією своїх прав та обов'язків суб'єктами сімейного права.

Предмет дослідження – суб'єкти сімейного права.

Методи дипломної роботи. Відповідно до поставлених завдань і мети, основою методології дослідження стали загальнонаукові та приватно-наукові методи. Зокрема, методи аналізу та синтезу дозволили виокремити предмет дослідження та його складові частини. Методи індукції та дедукції дають можливість виокремити: ознаки сімейних правовідносин, підстави виникнення та припинення. За допомогою сходження від абстрактного до конкретного зроблено перехід від сформульованого відповідні поняття. На основі логічного методу аргументовано наукові висновки щодо теоретичних положень та необхідності розроблення і запровадження законодавчих змін. Порівняльно-правовий метод застосовується для виявлення спільних та відмінних рис вітчизняного та зарубіжного законодавства у регулюванні сімейних правовідносин та різних наукових поглядів на цю проблему. Формально-юридичний метод використовується при дослідженні чинного законодавства, яке присвячене регулюванню сімейних правовідносин.

Результати магістерської роботи рекомендується використовувати під час проведення наукових досліджень та в практичній діяльності фахівців-правників.

Ключові слова: інститут сім'ї, сім'я, родичі, сімейна правосуб'єктність.

АНОТАЦІЯ

Україна, ставши на шлях побудови суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави, закріпила в Конституції фундаментальну правову засаду: “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю в державі”. На зазначеному положенні повинні базуватись усі без винятку правові норми, що складають законодавство України. Для цього необхідним є комплексне реформування існуючої правової системи, оскільки радянське законодавство, що дісталось нам у спадок, не відповідає сучасним реаліям та не може належним чином регулювати суспільні відносини, зокрема й у сфері сім’ї. Це у свою чергу не може забезпечити належний захист і здійснення прав людини та створити дійсно ефективну систему права, яка б базувалася на нормах міжнародного права, враховувала власне національні особливості правового регулювання та водночас відповідала європейським стандартам з огляду на обраний Україною курс зовнішньої політики.

Теоретичною основою дослідження стали праці таких науковців як: Афанасьєва Л. В. [15], Бурлай О. Є. [17], Ватрас В. А. [18], Водоп’ян Т.В. [20], Грищук А. М. [23], Грищук А. М.[24], Ковальська В. С. [28], Кожевникова В. О. [29], Красавчиков О. А.[30], Красицька Л. В. [31], Луць В.В. [32], Мічурін Є.О. [35], Ромовська З. В.[71], Форманюк В. В. [83], та ін.

Ключові слова: інститут сім’ї, сім’я, родичі, сімейна правосуб’єктність.

SUMMARY

As Ukraine embarked on the path to building a sovereign, independent, democratic, social and legal state, it enshrined a fundamental legal basis in the Constitution: "A person, his life and health, honor and dignity, integrity and security are recognized as the highest social value in the state." This provision should be based on all, without exception, legal rules that make up the legislation

of Ukraine. This requires a comprehensive reform of the existing legal system, since the legacy of Soviet legislation does not correspond to current realities and cannot properly regulate social relations, including in the sphere of the family. This, in turn, cannot ensure the proper protection and enjoyment of human rights and create a truly effective system of law that is based on the rules of international law, takes into account national peculiarities of legal regulation and, at the same time, meets European standards in view of Ukraine's foreign policy course.

The theoretical basis of the study was the works of such scholars as: Afanasieva L.V., Burlay O.E., Vatrás V.A., Vodopyan T.V., Grishchuk A.M., Grishchuk A.M., Kovalska V.S., Kozhevnikova V.O., Krasavchikov O.A., Lut V.V., Michurin E.A., Romovskaya Z.V., Formanyuk V.V., and others.

Keywords: family institute, family, relatives, family legal personality.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АКПЕКТИ ЩОДО СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН	11
1.1 Науково-теоретичний аналіз змісту поняття «сім'я».....	11
1.2 Поняття та ознаки сімейних правовідносин.....	29
РОЗДІЛ 2. СУБ'ЄКТИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	46
2.1 Правова природа наукової категорії «суб'єкти сімейних правовідносин».....	46
2.2. Характеристика суб'єктів сімейних правовідносин та їх видів.....	55
РОЗДІЛ 3. СІМЕЙНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ.....	61
3.1. Поняття та сутність сімейної правосуб'єктності.....	61
3.2. Сімейна правоздатність та дієздатність як складові елементи правосуб'єктності.....	70
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	88

ВСТУП

Актуальність теми: Україна, ставши на шлях побудови суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави, закріпила в Конституції фундаментальну правову засаду: “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю в державі”. На зазначеному положенні повинні базуватись усі без винятку правові норми, що складають законодавство України. Для цього необхідним є комплексне реформування існуючої правової системи, оскільки радянське законодавство, що дісталось нам у спадок, не відповідає сучасним реаліям та не може належним чином регулювати суспільні відносини, зокрема й у сфері сім’ї. Це у свою чергу не може забезпечити належний захист і здійснення прав людини та створити дійсно ефективну систему права, яка б базувалася на нормах міжнародного права, враховувала власне національні особливості правового регулювання та водночас відповідала європейським стандартам з огляду на обраний Україною курс зовнішньої політики.

Сімейне право, регулюючи особисті немайнові та майнові відносини у сфері сім’ї, основним завданням визначає здійснення і захист сімейних прав та охоронюваних законом інтересів його суб’єктів. Це означає, що фізична особа є центральною фігурою, задля якої і здійснюється сімейно-правове регулювання суспільних відносин. Таких осіб у юридичній науці називають суб’єктами сімейних правовідносин. Однак для того, щоб окреслений механізм правового регулювання був дійсно дієвим та ефективним, необхідно на теоретичному рівні сформулювати наукову концепцію сімейної правосуб’єктності, визначити юридичну природу категорії “суб’єкт сімейних правовідносин”, дослідити види суб’єктів сімейних правовідносин та підготувати конкретні практичні рекомендації стосовно вдосконалення

чинного сімейного законодавства щодо правового регулювання відносин за участю його суб'єктів.

Ступінь дослідженості теми: теоретичною основою дослідження стали праці таких науковців як: Афанасьєва Л. В. [15], Бурлай О. Є. [17], Ватрас В. А. [18], Водоп'ян Т.В. [20], Грищук А. М. [23], Грищук А. М.[24], Ковальська В. С. [28], Кожевникова В. О. [29], Красавчиков О. А.[30], Красицька Л. В. [31], Луць В.В. [32], Мічурін Є.О. [35], Ромовська З. В.[71], Форманюк В. В. [83], та ін.

Мета дипломної роботи полягає в тому, щоб здійснити комплексний аналіз теоретико-правових засад стосовно суб'єктів сімейного права, а також здійснити узгальнення наукових підходів до вдосконалення чинного законодавства.

Ця мета зумовила вирішення таких завдань:

- здійснити науково-теоретичний аналіз змісту поняття «сім'я»;
- розкрити поняття та ознаки сімейних правовідносин;
- дослідити правову природу наукової категорії «суб'єкти сімейних правовідносин»;
- надати характеристику суб'єктам сімейних правовідносин та їх видам;
- визначити поняття та сутність сімейної правосуб'єктності;
- проаналізувати сімейну правоздатність та дієздатність як складові елементи правосуб'єктності.

Об'єкт дослідження становлять суспільні відносини, які виникають у зв'язку з реалізацією свої прав та обов'язків суб'єктами сімейного права.

Предмет дослідження – суб'єкти сімейного права.

Методи дипломної роботи. Відповідно до поставлених завдань і мети, основою методології дослідження стали загальнонаукові та приватно-наукові методи. Зокрема, методи аналізу та синтезу дозволили виокремити предмет дослідження та його складові частини. Методи індукції та дедукції дають можливість виокремити: ознаки сімейних правовідносин, підстави

виникнення та припинення. За допомогою сходження від абстрактного до конкретного зроблено перехід від сформульованого відповідні поняття. На основі логічного методу аргументовано наукові висновки щодо теоретичних положень та необхідність розроблення і запровадження законодавчих змін. Порівняльно-правовий метод застосовується для виявлення спільних та відмінних рис вітчизняного та зарубіжного законодавства у регулюванні сімейних правовідносин та різних наукових поглядів на цю проблему. Формально-юридичний метод використовується при дослідженні чинного законодавства, яке присвячене регулюванню сімейних правовідносин.

Практичне значення одержаних результатів:

- В науково-дослідницькій сфері – для подальшого дослідження теоретичних проблем класифікації поняття сім'ї;
- В правотворчій сфері – для усунення прогалин цивільного законодавства;
- В правозастосовчій сфері – потенційними сторонами під час підготовки до судового засідання, та суддями під час винесення рішення.

Структура роботи: вступна частина містить такі структурні елементи: титульний лист, зміст. Основна частина містить такі структурні одиниці: вступ, текст дипломної роботи, висновки. Третій елемент диплому - список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ АКПЕКТИ ЩОДО СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

1.1 Науково-теоретичний аналіз змісту поняття «сім'я»

Незважаючи на динамічний розвиток та трансформацію форм соціальних відносин, актуальним залишається аспект сімейних відносин, який є індикатором рівня культурного розвитку суспільства.

В сімейному праві напрями правового регулювання сімейних відносин визначаються специфікою сімейного права, що потребують подальшого дослідження [81, с. 109].

Слово «сім'я» походить від слова «сьемь», що означає «робітник, слуга, домо чадець» [87, с.374].

Виходячи з цього, у первісному розумінні сім'я - це коло осіб, які визначалися як робітники, слуги, домочадці, тобто особи, пов'язані певними економічними зв'язками [75, с.47-48].

До середини XIX ст. спроби визначити поняття сім'ї носили дещо хаотичний характер. Однак поява окремих фундаментальних досліджень стала переломним етапом у цьому напрямку. Наукові праці Льюїса Г. Моргана («Давнє суспільство», 1877), М. Ковалевського («Нарис походження і розвитку сім'ї та власності», 1890) та Ф. Енгельса («Походження сім'ї, приватної власності і держави», 1884) започаткували наукові дослідження сім'ї як соціального інституту та первинного осередку суспільства [74, с.69].

Першим наукове обґрунтування історичної та соціальної ролі сім'ї дав Ф. Енгельс, який писав: «Сім'я дає нам у мініатюрі картину тих самих протилежностей та протиріч, у яких рухається суспільство, а «суспільство - це маса, що складається повністю з індивідуальних сімей, немов з молекул» [90, с.76, 83].

Розуміння сім'ї як первинного осередку суспільства розроблялося філософами. На їх думку, сім'я є осередком (малою соціальною групою) суспільства, найважливішою формою організації особистого побуту, що заснований на подружньому союзі і родинних зв'язках, тобто на багатосторонніх відносинах між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами й іншими родичами, які разом проживають і ведуть спільне господарство [82, с.326].

Активно розробляли поняття сім'ї вчені соціологи. Саме з огляду на це до цього часу окремі науковці, у тому числі й представники юридичної науки, відстоюють думку щодо недоцільності юридичного визначення поняття сім'ї. Вони вважають, що поняття сім'ї, яке розроблене наукою соціологією, має використовуватись у правознавстві. Наведемо кілька визначень сім'ї, запропонованих соціологами.

На думку Г. Харчева, сім'ю можна визначити як малу соціальну групу, що володіє історично визначеною організацією, члени якої пов'язані шлюбними чи родинними відносинами, спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і соціальною необхідністю, яка зумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення [84, с.57].

М.Д. Шимін визначає сім'ю наступним чином: «Сім'я - це специфічна форма соціальної життєдіяльності людей, зумовлена економічним ладом суспільства, заснована на шлюбі чи родинності, включаючи всю сукупність відносин (між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, між різними поколіннями), що складаються на базі спільної різносторонньої діяльності її членів, у якій реалізуються як потреби суспільства (у фізичному і духовному відтворенні людської особистості, в забезпеченні нормальної спільної життєдіяльності людей у сфері особистого життя), так і потреби індивіда (в інтимних зв'язках, у сімейному особистому щасті)» [89, с.21].

Соціологічні визначення сім'ї, окрім соціологів, використовуються і представниками юридичної науки, що зумовило домінування у юриспруденції позиції про наявність соціологічного та юридичного розуміння сім'ї. Одним із перших цю теорію обґрунтував В.О. Рясенцев, який зазначав, що існує загальне (соціологічне) і спеціальне (юридичне) поняття сім'ї. На його думку, в соціологічному розумінні сім'я є союзом осіб, що заснований на шлюбі, родинності (чи лише родинності), прийнятті дітей на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою [72, с.43].

Соціологічне визначення сім'ї пропонувалося й іншими вченими-правниками. Перш ніж перейти до детального аналізу поняття сім'ї, спробуємо проаналізувати визначення, що дістали найбільшого поширення в літературі. На думку В.С. Гопанчука, сім'я в соціологічному значенні - це заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та до допомогою [76, с.30].

Сім'я - об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родинності, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами й характеризується спільністю духовного, матеріального життя й інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей [33, с.123, 18, с. 86-89].

Сім'я – категорія соціальна, юридична, біологічна, економічна, тому думки вчених в її визначенні розділяються. З. В. Ромовська зазначає, що «сім'я – це багатогранна структура. На неї не можна дивитися лише з однієї точки зору, бо це неодмінно дасть змогу побачити лише один із її спектрів» [71, с. 7].

Конституційний Суд України 3 червня 1999 р. прийняв рішення про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» [70].

В ньому, зокрема, було сказано, що стосовно поняття «член сім'ї» Конституційний Суд України зважає на об'єктивну відмінність його змісту залежно від галузі законодавства (п. 6). Як наголосив Конституційний Суд, визначити єдине поняття «член сім'ї», яке б мало застосовуватися в праві, неможливо, бо кожна галузь права тлумачить це поняття по-різному, підкреслюючи ті чи інші ознаки сім'ї, які набувають певного значення для тих чи інших відносин. Зрозуміло, що різне тлумачення поняття «член сім'ї» не надає підстав для розробки єдиного поняття сім'ї в праві.

Як зазначає Є. Ворожейкін, «не може існувати декілька визначень поняття «сім'я» у різних галузях права. Воно має бути єдиним, незважаючи на те, що поняття «член сім'ї» у кожній галузі відображає властиву їй специфіку» [21, с. 123].

У ст. 3 СК України [6] вперше зроблена спроба надати легальне визначення сім'ї, згідно з яким це первинний та основний осередок суспільства. Щодо юридичного визначення сім'ї, то існує доволі багато понять, які закріплюються у юридичній літературі, і охоплюють такі риси сім'ї: це союз (об'єднання) осіб, що природно формується в реальному житті; заснований на вільному і рівноправному шлюбі, близькій родинності, усиновленні чи інших формах відносин між особами; характеризується спільністю духовного, матеріального життя та інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей; це союз осіб, наділених відповідними правами і обов'язками.

Як і будь-яке явище, сім'я характеризується через низку властивих їй ознак, які у сукупності дають загальне уявлення про її сутність. Свого часу Г. Матвеев пропонував для кращого засвоєння поняття сім'ї звести його до таких ознак: сім'я – це об'єднання осіб, пов'язаних між собою шлюбом або спорідненістю; взаємною матеріальною та моральною підтримкою; народженням і вихованням дітей; взаємними особистими, майновими

правами та обов'язками; спільним проживанням учасників сімейно-побутового об'єднання та веденням ними спільного господарства [34, с. 41].

Стаття 3 СК України визначає сутність поняття «сім'я» через три її ознаки, котрі впливають із розуміння сім'ї як союзу двох чи більше осіб, а саме: спільне проживання; спільний побут; взаємні права та обов'язки. Спільність проживання є однією з основних ознак сім'ї. Проте ця ознака не є обов'язковою для подружжя.

У статті 3 СК України вказано, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Отже, роздільне проживання подружжя можливе лише з поважних причин.

Однак, у ст. 33 Конституції України закріплено, що кожній особі на території України гарантується свобода пересування та вільний вибір місця проживання, також ст. 56 СК України зазначає право дружини і чоловіка на вільний вибір місця свого проживання. Ст. 119 СК України передбачає можливість установаження режиму окремого проживання подружжя. Ми погоджуємось з А. М. Грищук, що це свідчить про те, що стаття 3 СК України у частині 2 має бути змінена так: сім'ю утворюють особи, які спільно проживають... та мають право на вільний вибір місця проживання сім'ї та його зміну [23, с. 6].

Дитина також може не проживати разом зі своїми батьками. В абз. 3 ч. 2 ст. 3 СК України зазначено, що дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Однак, якщо батьки між собою проживають окремо, то дитина може проживати з одним з них і за таких обставин вважатиметься членом сім'ї саме того з батьків, з ким проживає.

Відтак погоджуємось із думкою А. М. Грищук, яка вважає за необхідне ст. 3 СК України доповнити ще одним правилом: у разі роздільного

проживання батьків дитина належить до сім'ї того з них, з яким вона проживає, і не належить до сім'ї другого з батьків [23, с. 6].

Ще однією ознакою сім'ї є спільний побут її членів. Ця ознака може мати різноманітні вияви: спільне ведення господарства, влаштування відпочинку, набуття певних речей, затримання певних сімейних традицій тощо. Ознакою сім'ї є наявність взаємних прав та обов'язків між її членами. Це не означає, що права та обов'язки виникають одночасно, як у цивільних правочинах (наприклад, купівля-продаж, будівельний підряд та ін.).

Навпаки, ці обов'язки можуть виникати після виконання, наприклад, обов'язків батьків перед дітьми, і в цьому випадку у дітей виникатиме «зворотний» обов'язок щодо своїх батьків. Такі права і обов'язки виникають автоматично в результаті реєстрації шлюбу, народження дитини, усиновлення, тому наявність зазначених юридичних фактів сама собою свідчить про виникнення юридичного зв'язку чоловіка і дружини, батьків і дітей, усиновителів й усиновлених, незалежно від характеру їхніх особистих відносин та інших факторів.

Деякі науковці вважають наявність взаємних прав та обов'язків більше наслідком сімейних відносин, ніж їх ознакою. Але саме за цією ознакою не можна вважати сім'єю спільне проживання кількох студентів в одній кімнаті в гуртожитку.

В. Рясенцев зазначив, що сімейні права та обов'язки можуть існувати не лише між членами однієї сім'ї, а й між окремими членами різних сімей. Так, дорослі діти, які створили власні сім'ї, мають певні обов'язки перед своїми батьками, неповнолітніми братами та сестрами, які проживають в інших сім'ях [73, с. 40].

За невиконання або неналежне виконання сімейних обов'язків встановлюється юридична відповідальність, наявність якої є також ознакою сім'ї. Сімейні обов'язки є такими, які тісно пов'язані між собою і не можуть бути перекладені на іншу особу. Треба враховувати, що характерною рисою

сім'ї є добровільне, без тиску зовні, виконання її членами сімейних обов'язків.

Окрім того, на сім'ю покладає обов'язки і суспільство, яке зацікавлене у тому, щоб у сім'ї були створені умови, які б забезпечували одержання дітьми освіти, опанування моральності поведінки в сім'ї, суспільстві і найперше підготовка дітей до праці. У літературі зазначена така ознака сім'ї, як «спільність духовного, матеріального життя й інтересів», «моральна й матеріальна спільність і взаємодопомога», «моральна й матеріальна допомога і підтримка» тощо.

Отже, взаємна моральна та матеріальна підтримка – також ознака сім'ї. Зокрема, у ст. 55 СК України зазначено, що дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про формування сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги; іншими нормами СК України передбачено обов'язки учасників сімейних правовідносин матеріально утримувати один одного.

Відтак ознаками сім'ї є такі: спільне проживання як мінімум двох осіб; наявність спільного побуту; взаємні права та обов'язки; передбачена відповідальність у випадку невиконання встановлених сімейних обов'язків; моральна та матеріальна допомога і підтримка членів сім'ї.

Обов'язкові ознаки – це пов'язаність спільним побутом і наявність взаємних прав та обов'язків, моральна підтримка членів сім'ї, а факультативні – спільне проживання, юридична відповідальність за невиконання сімейних обов'язків та матеріальна допомога членів сім'ї.

Викликає зауваження ч. 3 ст. 3 СК України: «права члена сім'ї має одинока особа». Відсутність членів сім'ї у одинокої особи унеможливорює виникнення сім'ї в сімейно-правовому розумінні, адже у одинокої особи не виникає спільності проживання та побуту, немає сімейних прав та обов'язків, бо немає другої сторони правовідносин. У зв'язку з цим вважаємо

необхідним виключити цю ч. 3 зі ст. 3 СК України як таку, що не відповідає суті сімейно-правових відносин.

Зважаючи на істотні ознаки сім'ї, пропонуємо закріпити у ст. 3 СК України таке визначення: «Сім'я – це союз осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, наділені відповідними правами та обов'язками, несуть відповідальність за невиконання чи неналежне виконання сімейних обов'язків, поєднані моральною та матеріальною допомогою і підтримкою». У частині 4 ст. 3 СК України як підстави створення сім'ї вказано: шлюб (він становить серцевину сім'ї); кровне споріднення; усиновлення; інші підстави, якщо вони не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Є. О. Харитонов зазначає, що перелік підстав створення сім'ї за новим СК України «не є вичерпним, а має орієнтовний характер» [77, с. 67].

Кровне споріднення як підстава створення сім'ї набуває юридичного значення лише у випадках, прямо передбачених законом. До кровного споріднення як біологічного (генетичного) батьківства законодавець прирівнює і соціальне (юридичне) батьківство (наприклад, народження дитини в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ст. 123 СК України)).

Проте, на нашу думку, соціальне батьківство є окремою підставою для створення сім'ї, яка об'єднує, крім зазначеного випадку, відносини усиновлення. СК України передбачає права та обов'язки неповнолітніх батьків. Слід зазначити, що при народженні до досягнення повноліття дитиною-сиротою або дитиною, позбавленою батьківського піклування, власної дитини, можна вважати, що вона створила окрему сім'ю, а у випадку, якщо така дитина є членом однієї сім'ї разом зі своїми батьками, то «дитина дитини» автоматично включається до її складу. Якщо дитину народила повнолітня жінка, яка не перебуває у шлюбі чи фактичних шлюбних відносинах, вважається, що вона у будь-якому випадку створила сім'ю. Інші підстави створення сім'ї, такі, що не заборонені законом і не суперечать

моральним засадам суспільства, визначаються у кожному конкретному випадку, враховуючи усі обставини. Це може бути проживання жінки і чоловіка в незареєстрованому шлюбі. Такий «фактичний шлюб» відрізняється від «законного» лише актом державної реєстрації.

Крім того, оскільки спільне проживання в «законному» шлюбі не є конститутивною вимогою, а у фактичному шлюбі є його сутністю, можна стверджувати, що не тільки у житті, а *de jure* «законний» шлюб є «менший» шлюб, ніж фактичний, у ньому «менше сім'ї». До «інших» підстав для створення сім'ї належить також прийняття особою у свою сім'ю дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування (ст. 261 СК України).

Отже, підставами створення сім'ї, на нашу думку, є: шлюб; кровне споріднення; фактичні шлюбні відносини; прийняття дитини на виховання; соціальне батьківство. Чіткий перелік цих підстав пропонуємо закріпити в ст. 3 СК України. Для повного усвідомлення сім'ї як явища правового життя варто проаналізувати види та форми сім'ї.

Класифікацію сімей за видами здійснила, зокрема, А. М. Грищук [24, с. 39–40].

Аналізуючи види сімей та сімейне законодавство стосовно цього питання, вважаємо, що сім'ї можна поділити так:

- 1) за тривалістю спільного проживання: менше десяти років, більше десяти років (що впливає з ч. 3 ст. 76 СК України);
- 2) за кількістю дітей: бездітні, малодітні, багатодітні (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» [8]: багатодітна сім'я – сім'я, в якій подружжя (чоловік і жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, зокрема кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує.

До складу багатодітної сім'ї входять також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, – до закінчення навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років);

3) за рівнем соціального забезпечення: малозабезпечені сім'ї (ст. 1 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» [9]: малозабезпечена – це сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї); та забезпечені сім'ї;

4) за професійною приналежністю: наприклад, сім'ї військовослужбовців (Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [10];

5) за віком: сім'ї повнолітніх осіб та сім'ї неповнолітніх (яким виповнилось 14 років та яким не виповнилось 14 років) (ч. 1, 2 ст. 156 СК); 6) за станом здоров'я: наприклад, члени сім'ї осіб, які живуть з ВІЛ (Розділ 3 Закону України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ») [11];

7) замінні сім'ї: прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу;

8) за складом: повна сім'я та неповна (одна мати, один батько (ч. 2 ст. 143 СК)). За формою створення, вважаємо, сім'ї поділяються на традиційні (до них входять сім'ї, які проживають у зареєстрованому шлюбі; фактичні шлюби; особи, пов'язані кровним спорідненням; соціальне батьківство); та договірні – прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу, які мають ззовні деякі ознаки сім'ї, але створюються на підставі договору про виховання дітей, у якому строк їхнього спільного проживання визначається наперед установленим договором і у прийнятої дитини у майбутньому не виникатимуть юридичні обов'язки щодо своїх вихователів. Право на сім'ю є природним (загальносоціальним) правом людини.

Відповідно до ст. 4 СК України, елементами цього права є: право на створення сім'ї; право на проживання у сім'ї; право на повагу до свого сімейного життя, що є складовою права на повагу до свого особистого (приватного) життя; право на державну охорону своєї сім'ї, закріплене у ст. 5 СК України.

У літературі як елемент права на сім'ю зазначається ще право на захист своєї сім'ї, проте, оскільки сім'я як така не є суб'єктом правовідносин, можна говорити лише про охорону своєї сім'ї, право ж на захист має лише член сім'ї, а не сім'я. У структурі права особи на сім'ю наявні статичні та динамічні аспекти: статичні елементи утворюють змістовне ядро права на сім'ю (це право на повагу до свого сімейного життя та право на державну охорону своєї сім'ї), динамічні – є рухомими складовими, утворюють рухомий механізм права на сім'ю, поступово розширюються, змінюються та збагачують зміст права на сім'ю (право на створення сім'ї та право на проживання у сім'ї) [25].

Для національної правової системи, яка визнає для себе обов'язковість практики Європейського суду з прав людини (ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [8]), вирішення питання про належні стандарти врегулювання сімейних правовідносин не може відбуватися поза аналізом таких правових позицій вказаної інституції [7].

У цьому сенсі найбільший інтерес становить практика застосування ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція).

Нею, зокрема, передбачено право кожного на повагу його особистого і сімейного життя. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 8 Конвенції не допускається втручання з боку публічних властей у здійснення цього права, за винятком випадків, коли таке втручання передбачено законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і

громадського порядку, економічного благоустрою країни, в цілях попередження безпорядків або злочинів, для охорони здоров'я або моральності або захисту прав і свобод інших осіб [3].

Стаття 8 Конвенції гарантує також «приватне життя» в широкому сенсі цього виразу, включаючи право вести «приватне соціальне життя», тобто можливість для індивідуума розвивати свою соціальну ідентичність. У цьому аспекті вказане право включає можливість звернення до інших для того, щоб встановлювати і розвивати відносини із собі подібними (справа «Кампаньяно проти Італії»).

Серед правових позицій Європейського суду з прав людини (далі – Суд), які визначають його практику у вирішенні справ, пов'язаних із захистом сімейних відносин, слід назвати такі:

1. Поняття сім'ї у значенні ст. 8 Конвенції включає в себе не тільки зареєстровані подружні відносини, але й інші «сімейні» зв'язки, які передбачають, що їх учасники живуть спільно поза законним шлюбом (наприклад, рішення у справі «Шальк і Копф проти Австрії» (Schalk and Kopf v. Austria) від 22 листопада 2010 р.).

У своїй практиці Суд здебільшого виходить із розуміння поняття сім'ї у значенні «сімейне життя», яке обмежується core family (рішення у справі «Маркс проти Бельгії» (Marckx v. Belgium) від 13 червня 1979 р.).

Під необхідністю втручання в сімейне життя мається на увазі, що воно (втручання) відповідає нагальній соціальній потребі і, зокрема, є пропорційним до поставленої «законної» мети (рішення у справі «Кутцнер проти Німеччини», п. 60, та рішення від 18 грудня 2008 р. у справі «Савіні проти України» (Saviny v. Ukraine), заява № 39948/06, п. 47).

2. Професійне життя, будучи частиною зони взаємодії одних індивідуумів з іншими, навіть у публічному контексті, може підпадати під поняття «приватне життя». Саме в рамках своєї роботи більшість людей мають можливість зміцнювати безліч, тобто максимум, своїх зв'язків із зовнішнім

світом (див. постанову Європейського Суду у справі від 16 грудня 1992 г. «Німіц проти Германії» [Niemiets c. Allemagne], § 29, серія «А»).

3. Захист інформації, отриманої з відстеження приватного використання мережі Інтернет. Відповідно до практики Суду телефонні дзвінки з ділових приміщень та кореспонденції у приватних цілях охоплюються поняттями приватного життя за ч. 1 ст. 8 Конвенції (справа «Halford проти Сполученого Королівства» від 25.06.1997 р. § 44 та рішення Суду у складі Великої палати у справі «Amanн проти Швейцарії» (справа № 27798/95, § 43 ECHR 2000-II)).

4. Наявність або відсутність «сімейного життя», по суті, є питанням факту, що залежить від реального існування на практиці близьких особистих зв'язків, які можуть знаходити прояв, зокрема, у виявленні інтересу і визнанні батьком дитини до і після народження (рішення у справі «Леббінк проти Нідерландів» (Lebbink v. Netherlands) від 1 червня 2004 р.).

5. Дитина, народжена від шлюбних відносин, згідно із самими законом, є частиною «сім'ї» з моменту її народження і у зв'язку з ним (рішення у справі «Беррехаб проти Нідерландів» (Berrehab v. Netherlands) від 21 червня 1988 р.).

Таким чином, між дитиною та її батьками існує зв'язок, що є складовою частиною сімейного життя. Цей зв'язок наступні події можуть розірвати тільки за надзвичайних обставин (рішення у справі «Гюль проти Швейцарії» (Gül v. Switzerland) від 19 лютого 1996 р.).

Інтерес дитини складається з двох аспектів. З одного боку, цей інтерес вимагає, що зв'язки дитини з її сім'єю мають бути збережені, за винятком випадків, коли сім'я виявилася особливо непридатною. Звідси випливає, що сімейні зв'язки можуть бути розірвані лише у виняткових випадках та що необхідно зробити все, щоб зберегти особисті відносини й, якщо і коли це можливо, «відновити» сім'ю [рішення у справі «Гнахоре проти Франції» (Gnahore v. France)].

Суд встановлює, що позитивний обов'язок держави за статтею 8 Конвенції включає в себе право батьків на доступ до засобів, що дають їм можливість возз'єднатися з їхніми дітьми, та обов'язок національних органів вживати таких засобів. Проте обов'язок національних органів вживати таких засобів не є абсолютним. Якщо контакти з одним із батьків можуть виявитися такими, що загрожують цим інтересам або порушують ці права, саме національні органи забезпечують справедливий баланс між ними (рішення від 24 квітня 2003 року у справі «Зильвестер проти Австрії», заяви № 36812/97 та N 40104/98, п. 58).

6. Стаття 8 Конвенції перш за все встановлює негативний обов'язок держави не втручатися до сфери сімейного життя людини, окрім обмеженого числа випадків, коли таке втручання спрямовано на досягнення легітимної мети, передбачено законом і обсяг втручання є сумірним тій меті, з якою воно здійснюється (заборона свавільного втручання держави) (рішення у справі «Ферліре проти Швейцарії» (*Verliere v. Switzerland*) від 28 червня 2001 р.).

У справах, пов'язаних з виконанням рішень у сфері сімейного права, Суд неодноразово встановлював, що вирішальним є те, чи вжили національні органи усіх необхідних для сприяння виконанню заходів, що можуть обґрунтовано вимагатися за особливих обставин кожної справи. Суд вважає, що позитивні обов'язки, які стаття 8 Конвенції накладає на Договірні держави щодо возз'єднання батьків з їхніми дітьми, повинні тлумачитися з урахуванням Гаазької Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року (рішення у справі «ІгнакколоЗеніде проти Румунії», п. 95), а поняття «найкращі інтереси» дитини також є першорядним міркуванням у контексті процедур, передбачених Гаазькою Конвенцією (рішення у справі «Нойлінгер та Шурук проти Швейцарії» [ВП], заява № 41615/07, п. 76, ECHR 2010).

7. Однак, окрім основного негативного зобов'язання, у держави можуть виникати позитивні зобов'язання, які є необхідними для ефективного

забезпечення поваги приватного або сімейного життя. Такі зобов'язання можуть включати застосування заходів, спрямованих на забезпечення поваги приватного життя навіть у сфері взаємин осіб між собою (*mutatis mutandis*, рішення у справі «X і Y проти Нідерландів» (*X and Y v. Netherlands*) від 26 березня 1985 р.; рішення у справі «Ст'ерна проти Фінляндії» (*Stjerna v. Finland*) від 25 листопада 1994 р.; рішення у справі «Ферліре проти Швейцарії» (*Verliere v. Switzerland*) від 28 червня 2001 р.).

Неможливо точно визначити межу між відповідними позитивними і негативними зобов'язаннями держави. Застосовувані принципи тим не менше є схожими. В обох випадках слід враховувати ту справедливу рівновагу, яку необхідно встановити між конкуруючими інтересами особи і суспільства в цілому, і в обох випадках держава має певні межі розсуду (рішення у справі «Кіган проти Ірландії» (*Keegan v. Ireland*) від 26 травня 1994 р., рішення у справі «Ботта проти Італії» (*Botta v Italy*) від 24 лютого 1998 р., рішення у справі «Фон Ганновер проти Німеччини» (*Von Hannover v. Germany*) від 24 вересня 2004 р.).

8. Приватний вибір жінок щодо планування і складу їхніх сімей не повинен залежати від розсуду медичних фахівців або установ, які визначають розподіл ресурсів охорони здоров'я або прагнуть просувати норми для статей, що засновані на релігійних або культурних ідеологіях, шляхом відмови у доступних діагностичних послугах з метою перешкоджання вчиненню дій, не схвалюваних ними. Жіноче право людини контролювати власне тіло зачіпає її здатність служити своїм родинам, включаючи неповнолітніх дітей та людей похилого віку, які залежать від такої жінки. Модель і склад сімейного життя жінок, включаючи розподіл ресурсів часу та енергії між здоровими і хворими дітьми та старшими членами родини, є питаннями глибокого особистого та емоційного значення (рішення у справі *R.R. проти Польщі* («*R.R. v. Poland*) від 26 травня 2011 р.).

9. Стаття 8 Конвенції не покладає загального зобов'язання на державу поважати вибір іммігрантами країни свого перебування і санкціонувати возз'єднання сімей на своїй території. Тим не менше у справах, які стосуються сімейного життя й імміграції, обсяг обов'язків держави допустити родичів осіб, що перебувають на її території, буде залежати від конкретних обставин і загального інтересу (рішення у справі «Гюль проти Швейцарії» (*Gül v. Switzerland*) від 19 лютого 1996 р., рішення у справі «Родрігес да Сілва і Хогкамер проти Нідерландів» (*Rodrigues da Silva and Hoogkamer v. Netherlands*) від 31 січня 2006 р.).

До факторів, які має бути враховано у цьому зв'язку, належить рівень порушення сімейного життя, рівень зв'язків у державі-учасниці, наявність/відсутність непереборних перепон для проживання сім'ї в рідній країні для одного чи більше її членів, наявність/відсутність там факторів імміграційного контролю (наприклад, випадки порушення імміграційного законодавства) або мотивів захисту суспільного порядку, які свідчать на користь винятку (рішення у справі «Родрігес да Сілва і Хогкамер проти Нідерландів» (*Rodrigues da Silva and Hoogkamer v. Netherlands*) від 31 січня 2006 р., рішення у справі «Аджаї та інші проти Сполученого Королівства» (*Ajayi and Others v. United Kingdom*) від 22 червня 1999 р., рішення у справі «Соломон проти Нідерландів» (*Solomon v. Netherlands*) від 5 вересня 2000 р.).

Важливим фактором може стати питання, чи почалося сімейне життя після того, як конкретних осіб було попереджено про те, що імміграційний статус одного з них робив збереження сімейного життя в приймаючій країні із самого початку ризикованим (рішення у справі «Джеррі Оладжиде Сарумі проти Сполученого Королівства» (*Jerry Olajide Sarumi v. United Kingdom*) від 26 січня 1999 р., рішення у справі «Андрій Шебашов проти Латвії» (*Andrey Sheabashov v. Latvia*) від 22 травня 1999 р., рішення у справі «Дарен Оморегі та інші проти Норвегії» (*Darren Omoregie and Others v. Norway*) від 31 липня 2008 р.).

Також Суд буде враховувати тривалість перебування заявника в країні, з якої він підлягає висилці; час, що минув після вчинення порушення, і поведінку заявника в цей період; громадянство заінтересованих осіб; сімейну ситуацію заявника, зокрема тривалість шлюбу та інші фактори, що відображають реальність сімейного життя пари; чи знав інший з подружжя про порушення в момент створення сімейних відносин; чи є діти від шлюбу і якщо так, скільки їх; серйозність складнощів, з якими імовірно зіткнеться людина в країні, в яку вона має бути вислана (рішення у справі «Бультиф проти Швейцарії» (*Boultif v. Switzerland*) від 2 серпня 2001 р.).

10. Усиновлення одностатевими парами. Це одне з найбільш дискусійних питань на новітньому етапі розвитку прецедентної практики Європейського суду з прав людини у сфері сімейно-правових відносин. Так, в одній зі справ заявники стверджували, що їхня ситуація певною мірою схожа на ситуацію різностатевих пар, які виховують дітей. Вони послалися на результати численних наукових досліджень, які підтверджують той факт, що розвиток дітей у сім'ях з одностатевими батьками відбувається з таким самим успіхом, що й у сім'ях з батьками різної статі. Заявники також послалися на те, що можливість внутрішньосімейного усиновлення передбачена для подружніх пар. Згідно із законодавством державиучасниці, яка визнає можливість державної реєстрації партнерства одностатевих пар, водночас одностатевим парам не дозволено укласти шлюб. Навіть якщо вони зареєструють своє партнерство, вони все одно не матимуть права на внутрішньосімейне усиновлення, про що конкретно зазначено в пункті 4 статті 8 закону про зареєстроване партнерство. Заявники наголосили, що ключовим питанням в їхній справі є відмінність у ставленні до неодружених різностатевих пар і неодружених одностатевих пар. Згідно з практикою Суду саме Уряд має довести, що ненадання одностатевим парам права на внутрішньосімейне усиновлення є необхідним для досягнення «законної» мети.

Свої доводи заявники також обґрунтували положеннями Європейської Конвенції про усиновлення дітей 2008 року, Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 31 березня 2010 року та Конвенції ООН про права дитини.

У всіх цих документах ключовим принципом щодо усиновлення є врахування найкращих інтересів дитини, а не гендерної чи сексуальної орієнтації батьків. Суд вже розглядав ряд справ, у яких йшлося про дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації у сфері приватного та сімейного життя. Деякі з них розглядалися лише за статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; це були справи, які стосувалися встановленої кримінальним законом заборони гомосексуальних відносин між дорослими (див. рішення у справах: *Dudgeon* проти Сполученого Королівства від 22 жовтня 1981 р.; *Norris* проти Ірландії від 26 жовтня 1988 р..

Інші справи розглядалися за статтею 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, взятою у поєднанні зі статтею 8. Порушені питання включали, зокрема, питання, пов'язані з передбаченою кримінальним законом відмінністю щодо віку сексуальної згоди для гомосексуальних відносин (див. *L. і V.* проти Австрії) та наданням батьківських прав (див. рішення у справі *Salgueiro da Silva Mouta*), дозволу на усиновлення дитини (рішення у справах *Fretté, E.V.* проти Франції та *Gas і Dubois* проти Франції), можливістю для одностатевих пар укладати шлюб або мати альтернативну форму юридично визнаного сімейного союзу (див. рішення у справі *Schalk і Kopf*).

У розглядуваній справі Суд знову повторив, що відносини між співмешканцями в одностатевій парі, які перебувають у де-факто існуючих постійних стосунках, так само як і відносини в різностатевій парі в такій самій ситуації, підпадають під визначення «сімейне життя» (рішення у справі *Schalk і Kopf*).

Суд зазначив, що в разі, якщо підстави, якими мотивується відмінність у ставленні, пов'язані виключно з урахуванням сексуальної орієнтації заявниці, такий підхід вважатиметься, з точки зору Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, дискримінаційним. Отже, Суд констатував порушення статті 14, взятої у поєднанні зі статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [91].

Таким чином, людина, її життя та здоров'я є найвищими цінностями держави, а сім'я – основою, найважливішою складовою, первинним та основним осередком суспільства. Не кожна особа є учасником цивільних, кримінальних, трудових чи інших правовідносин, проте кожна особа є учасником сімейних правовідносин, оскільки у кожного є сім'я. Закріплення поняття, ознак, підстав створення сім'ї, права на сім'ю в цілому та окремих його складових у сімейному законодавстві України відкриває перспективи вирішення проблем здійснення цього особистого немайнового права у сфері приватного життя людини.

1.2 Поняття та ознаки сімейних правовідносин

Сімейні правовідносини - це суспільні відносини, які врегульовані нормами сімейного права. Для відповіді на питання, яке саме коло суспільних відносин регулюється нормами сімейного права, необхідно дослідити ознаки та елементи сімейних правовідносин, а також визначити підстави для їх виникнення.

Відповідно до ст. 2 Сімейного кодексу України (далі - СК), цей Кодекс регулює: - сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку, утримання; - сімейні особисті немайнові та майнові відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою та

падчеркою, пасинком; - сімейні особисті немайнові та (або) майнові відносини між іншими членами сім'ї, визначеними у ньому. З наведеного переліку можна дійти висновку, що СК регулює особливий вид особистих немайнових та майнових відносин, які є сімейними, причому між чітко визначеними суб'єктами. Відтак сімейними відносинами є ті особисті немайнові та майнові відносини, що складаються між членами сім'ї, визначеними у ст. 2 СК.

Для сімейних правовідносин притаманними є наступні ознаки: - специфічний суб'єктний склад; - тривалий характер; - специфічні підстави виникнення, зміни та припинення; - невідчужуваність прав та обов'язків; - можливість суб'єктів сімейних правовідносин виступати учасниками відразу декількох сімейних правовідносин. Перша ознака обумовлена нормами ст. 2 СК, яка визначає вичерпний перелік учасників сімейних правовідносин, а також тим, що, на відміну від цивільного права, в якому учасниками можуть бути не тільки фізичні, а й юридичні особи, держава, територіальні громади тощо, коло учасників сімейних правовідносин обмежене тільки фізичними особами, причому їх мають об'єднувати певні ознаки. Тривалий характер сімейних правовідносин обумовлений тим, що особисті немайнові, як і більшість майнових відносин, мають безстроковий характер. Наприклад, на момент виникнення відносин, що виникають на підставі реєстрації шлюбу, усиновлення, неможливо точно встановити строк їх дії. Адже під час їх існування можуть настати певні обставини, які можуть стати підставами для їх припинення, наприклад, розірвання шлюбу, скасування усиновлення тощо. Водночас існують певні види майнових відносин, що мають строковий характер, наприклад, відносини щодо утримання батьками дітей до досягнення ними повноліття (ст. 180 СК), право на утримання після розірвання шлюбу (ст. 82 СК).

Крім того, на вимоги щодо захисту більшості сімейних прав не поширюються строки позовної давності (ст. 20 СК). Специфічний характер

підстав виникнення, зміни та припинення обумовлений тим, що певні з них притаманні виключно сімейному праву і для інших видів правовідносин не відіграють ніякого юридичного значення. Наприклад, реєстрація шлюбу, усиновлення, родинність, материнство, батьківство, свояцтво тощо. Водночас з цього правила можуть бути встановлені певні винятки, зокрема в частині обмеження кола осіб, пов'язаних кровною спорідненістю, в праві обіймати певні посади. Так, відповідно до ст. 25 ЗУ «Про запобігання корупції» особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, забороняється входити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України.

Крім того, ст. 27 зазначеного Закону встановлено обмеження в частині спільної роботи близьких осіб (заборона мати у прямому підпорядкуванні близьких осіб або бути прямо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким особам). У розумінні цього Закону близькими особами є особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки із особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (крім осіб, взаємні права та обов'язки яких із суб'єктом не мають характеру сімейних), у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі, а також - незалежно від зазначених умов - чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник,

особа, яка перебуває під опікою або піклуванням згаданого суб'єкта. Невідчужуваність прав та обов'язків учасників сімейних правовідносин обумовлена, по-перше, безстроковістю (або триваючим характером) сімейних правовідносин; по-друге, особистою немайновою природою більшості сімейних правовідносин, які є невідчужуваними.

Крім того, відсутність такої ознаки передбачала б можливість батьків добровільно відмовитися від виконання своїх батьківських обов'язків, що призводило б до порушення прав їхніх дітей. Наступна ознака сімейних правовідносин - це можливість суб'єктів цих правовідносин виступати учасниками відразу декількох сімейних правовідносин. Наприклад, це можливо у разі реєстрації шлюбу та усиновлення чоловіком дитини своєї дружини від першого шлюбу; виникнення права на утримання (аліменти) у разі розірвання шлюбу і продовження існування батьківських обов'язків навіть після розірвання шлюбу тощо.

Сімейним правовідносинам також притаманні певні загальні ознаки, які притаманні цивільному праву. Наприклад, до таких ознак можна віднести: особистий немайновий та майновий характер правовідносин; вільне волевиявлення на вступ в сімейні правовідносини; юридична рівність та майнова відокремленість учасників сімейних правовідносин [78, с. 54-56].

Виділення сімейних правовідносин в особливу групу, навіть віднесення їх до предмету регулювання окремої галузі (сімейного права) свідчить про наявність у них спеціальних ознак, завдяки яким вони відмежовуються від інших відносин, насамперед - цивільно-правових.

В юридичній літературі за підставами виникнення та суб'єктним складом сімейні правовідносини підрозділяються на наступні види:

а) шлюбні (подружні) правовідносини, в основі яких лежить шлюб та учасниками яких є дружина та чоловік, зокрема і колишні дружина та чоловік (розділ II Сімейного кодексу України, далі - СК);

- б) батьківські правовідносини, які виникають між батьками та дітьми, а також між самими батьками дитини (розділ III СК);
- в) правовідносини, які прирівняні до батьківських повністю (відносини між усиновлювачами та усиновленими) або частково (відносини між опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями, патронатними вихователями та дітьми, прийнятими на виховання тощо) (розділ IV, VI СК);
- г) правовідносини між іншими членами сім'ї, родичами, тобто сестрами і братами, бабусями (дідусями) і онучками (онуками) тощо (розділ V СК).

Наведена класифікація сімейних правовідносин відображає структуру «особливої частини» СК. Вона віддзеркалює основні блоки правових зв'язків, які складаються у досліджуваній сфері.

Так, одна особа може бути одночасно учасником декількох сімейних правовідносин, виступаючи в одних з них в якості чоловіка, в іншому - в якості батька, у третьому - як брат тощо. Функціонально ці правовідносини відносно незалежні одне від одного, виникають, змінюються та припиняються у силу різних підстав, складаються між різними особами, мають різний зміст тощо [22, с.289].

Разом з тим, вона є вичерпною, і її можна розширити, зауважує О.М. Нечаєва, лише у випадках, спеціально передбачених законом [38, с.12].

Такі випадки є мало чисельними, так як специфіка сімейних відносин зводить втручання держави до мінімуму зі значним розширенням сфери договірного регулювання [41, с.7].

Із дореволюційних дослідників сімейних правовідносин найбільше уваги їх специфіці приділено О.І. Загоровським. При цьому науковець відзначав особливості сімейних правовідносин шляхом їх порівняння з цивільно-правовими.

На думку О.І. Загоровського, відмінність сімейних правовідносин від цивільних полягає у наступному:

- 1) в основі цивільних майнових відносин лежать господарські потреби, в основі сімейних - «потреби фізичної природи та морального почуття»;
- 2) майнові права полягають у пануванні над річчю, сімейні права «ставлять у певну особисту залежність одного члена сім'ї від іншого та створюють певне становище для них»;
- 3) майнові відносини легко вимірюються, у сімейних відносинах «міра та рахунок викликають труднощі»;
- 4) зміст майнових відносин вільно визначається сторонами, зміст сімейних відносин звичайно визначається «самою природою, веління якої право тільки освячує»;
- 5) виникнення та припинення майнових прав є вільним, виникнення сімейних прав іноді є вільним (шлюб), іноді - ні (союз батьків та дітей), а припинення - поза приватною волею [28, с.481].

У радянській правовій доктрині сімейні правовідносини були безпосереднім предметом дослідження В.А. Рясенцева, Є.М. Ворожейкіна.

На думку В.А. Рясенцева, сімейні правовідносини є:

- 1) триваючими;
- 2) тісно пов'язані з певними суб'єктами, а тому є особистими, невідчужуваними і непередаваними ані у порядку універсального правонаступництва, ані за згодою сторін;
- 3) безоплатні;
- 4) регулюються переважно імперативними нормами;
- 5) виникають на підставі юридичних фактів, зазначених у законі, а не з правочинів та односторонніх волевиявлень суб'єктів сімейного права (правочини в окремих випадках можуть разом з іншими фактами входити до фактичного складу);
- 6) у випадках порушення сімейно-правової норми застосовуються спеціальні санкції, зокрема, майнові санкції, як стягнення збитків та неустойки, не застосовуються.

Є.М. Ворожейкін виділяв ще одну ознаку - особливий особисто-довірчий елемент, відсутній в інших галузях права. Він стверджував, що «сімейні правовідносини, у яких елемент особистої довіри відсутній, існують штучно. Вони здебільшого повинні бути припинені або врегульовані в іншому порядку».

Специфічні ознаки сімейно-правових відносин узагальнюються й у сучасній доктрині. Так, О.П. Сергеев до них відносить:

- 1) особливі підстави виникнення та припинення (як правило, події, особливо такий їх різновид, як стани), але можуть бути і вольові підстави. Відповідно, зміст сімейних правовідносин формується переважно не за волею учасників, а у силу вказівок закону;
- 2) триваючий характер;
- 3) коло осіб-учасників відносин чітко ви- значено законом;
- 4) особистий характер;
- 5) значна кількість серед них є особистими немайновими відносинами [22, с.282-285].

Безсумнівно, сімейно-правовим відносинам властива більшість із наведених ознак. Однак, як правильно зауважує М.В. Антокольська, питання полягає у тому, чи є вони характерними ознаками лише сімейних відносин [13, с.18-19].

Для відповіді на поставлене питання необхідно розглянути кожен ознаку окремо.

Предметом сімейного права є майнові та особисті немайнові сімейні правовідносини. При цьому не будь-які особисті немайнові відносини є правовими. Зокрема, не зазнають впливу норм права любов, повага, психологічні, духовні зв'язки та інші взаємні почуття подружжя та інших членів сім'ї [41, с.5-6].

Це зумовлено тим, що сімейні відносини регулюються СК України лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства (ч.3 ст.7 СК України).

Так, згідно ч.4 ст.2 СК України не регулюються сімейні відносини між двоюрідними сестрами та братами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням.

При цьому, як зауважує Л.В. Афанасьєва, сімейні відносини між зазначеними родичами за походженням існують, проте, оскільки вони не врегульовані нормами сімейного права, то не мають якості правовідносин і регулюються насамперед нормами моралі [15, с.9].

Тобто, нормами права врегульовуються насамперед майнові відносини, для яких все більш характерною є диспозитивність правового регулювання. Але їх частка у житті сім'ї є значно меншою, ніж частка особистих немайнових відносин, які базуються на коханні, дружбі, взаємній повазі тощо, які не можуть вирішуватися на рівні норм права.

Це зумовило висновок Є.М. Ворожейкіна про те, що майнові відносини є другорядними.

Не піддаючи сумніву значення особистих відносин, В.П. Маслов наголошує, що матеріальні інтереси у сім'ї займають підпорядковане положення, і відпо відно, майнові відносини складаються під впливом особистих.

М.В. Антокольська обґрунтовує пріоритетність майнових відносин у сімейному праві наступним чином. У сфері особистих відносин право визначає лише зовнішні межі їх початку та закінчення: умови вступу у шлюб, припинення шлюбу, встановлення батьківства, позбавлення батьківських прав тощо.

Окрім того, право встановлює деякі загальні імперативні заборони, загальні рамки, у яких здійснюються особисті сімейні відносини, а сам їх зміст перебуває поза сферою правового регулювання. Наприклад, закон не

визначає форми та способи виховання дітей, але забороняє зловживання цими правами. Ще менш урегульовані правом особисті немайнові відносини подружжя [13, с.17-18].

З наведеними міркуваннями слід погодитися. Так, норми-декларації, що зобов'язують подружжя піклуватися одне про одного, встановлюють рівність подружжя у вирішенні питань сімейного життя, і є тими самими «удаваними правами», про які писав Г.Ф. Шершеневич [88].

Право не знає способів їх примусового здійснення. Воно не містить навіть загальних меж здійснення подружжям цих прав. Втім, зауважує О.Є. Бурлай, як свідчать наукові та нормативні джерела, здавна існує практика правового регулювання особистих відносин подружжя [17, с.7].

Таким чином, позиція щодо визнання кількісної переваги у сімейних правовідносинах відносин майнових, є пануючою у доктрині ті підтримується нами.

Будь-які сімейні правовідносини мають особистий характер, незалежно від їх цільової спрямованості, характеру та виду.

Учасниками конкретного сімейного правовідношення виступають конкретні особи, які у більшості випадків не можуть передавати свої права та обов'язки іншим особам.

Приклад врахування особистого моменту у майнових відносинах можна показати на підставах, за якими суд може відступити від принципу рівності часток дружини та чоловіка при поділі майна, яке є об'єктом спільної сумісної власності подружжя.

Згідно частин 2-3 ст.70 СКУ такими підставами є обставини, що мають істотне значення, зокрема якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї, факт проживання з одним із подружжя дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки, сина за умови, що розмір аліментів, які

вони одержують, є недостатнім для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування.

Отже, враховуються особисті моменти: з ким із батьків проживають діти, особиста поведінка кожного із подружжя, виконання правових та моральних зобов'язань подружжя у шлюбі.

Більшість сімейних прав та обов'язків, маючи особистий характер, не можуть відчужуватися, передаватися іншим особам. Однак здійснення їх прав і обов'язків, а тим більш їх захист, не обов'язково вимагають особистої участі їх володільця.

Деякі науковці (Є.М. Ворожейкін, О.М. Нечаева) вказують на особливу особисто-довірчу природу сімейних правовідносин [38, с.32-33].

Причому Є.М. Ворожейкін надає цій ознаці першочергове значення. Не підтримуючи у вказаній позиції науковця, слід відзначити наступне. В основі переважної більшості сімейних відносин лежить особиста довіра їх учасників один до одного, почуття кохання, дружби, прив'язаності тощо, ще не зумовлює такий же характер правовідносин, які виникають між суб'єктами сімейного права [22, с.284].

М.В. Антокольська щодо цього зазначає, що сімейне право майже ніколи не надає особисто-довірчому елементу юридичного значення, як це має місце у цивільних правовідносинах, що виникають із договору доручення або договору управління майном [13, с.17-18].

Втрата довіри між подружжям не може бути однозначною підставою для припинення шлюбного правовідношення. При укладенні шлюбу її наявність презюмується. Проте, досить часто сімейно- правові норми реалізуються у конкретних правовідношеннях лише тоді, коли елемент довіри між суб'єктами сімейного права вже втрачений та виникає конфліктна ситуація, яка потребує розв'язання [22, с.284].

Існування сімейних відносин не залежить від наявності чи відсутності довіри між їх учасниками: чи довіряють одне одному платник та одержувач аліментів чи ні, зобов'язання зберігається [13, с.20].

Отже, можна стверджувати, що усім сімейним відносинам властивий особистий характер, але не завжди особисто-довірчий.

Специфіка сімейних правовідносин убачається також у вимогах до їх учасників (суб'єктів). Насамперед, сімейні правовідносини можуть виникати лише між фізичними особами. Відповідно, не є учасниками сімейних відносин державні органи (органи РАЦСу) та органи місцевого самоврядування, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (насамперед - органи опіки та піклування). Фізичні особи приймають участь у сімейних відносинах в особливих якостях: подружжя, батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені, баба та дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, рідні брати та сестри, мачуха, вітчим, падчерка та пасинок (ст.2 СК).

Тобто, сімейні правовідносини пов'язують тільки близьких осіб, а не сторонніх людей [15, с.24], як у цивільному праві. Разом із тим в якості учасників відносин СК розглядає фактичних вихователів та вихованців, колишнє подружжя, опікуна, піклувальника, патронатного вихователя, прийомних дітей, чоловіка та жінку, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

Як правило, особа одночасно є учасником декількох сімейних правовідносин, різних за своїм змістом. Так, вона може виступати одночасно як син, як брат, як батько, як онук, як чоловік, і навіть як вітчим. Характер сімейного правовідношення і визначається тим, в якій саме якості особа виступає у даному правовідношенні.

Сімейні правовідносини є триваючими за характером. Однак, на відміну від цивільних правовідносин (зокрема, власності, авторських правовідносин), для сімейних правовідносин він впливає із самої їх

природи. Також він зумовлений тим, що в основі більшості сімейних правовідносин лежать такі необмежені часом юридичні факти, як родство, шлюб, усиновлення тощо [22, с.283].

Щоправда, тривалий характер кожного із різновидів сімейних правовідносин обумовлюється різними обставинами та завданнями. При укладенні шлюбу метою є створення сім'ї; у батьківських правовідносинах - забезпечення правових засобів для належного виховання дітей; в аліментних - забезпечення матеріального утримання.

Триваючий характер сімейних правовідносин, наголошує Є.М. Ворожейкін, не означає їх безмежності, так як вони тим чи іншим чином обмежуються. Незважаючи на тривалий характер, сімейні правовідносини за строком дії можуть бути безстроковими (відносини між братами та сестрами), передбачаються безстроковими (відносини між подружжям), або є строковими (відносини по вихованню дітей). Строкові правовідносини встановлюються на максимально доцільну у даному випадку тривалість часу.

Більшість сімейних правовідносин не може бути припинена і з волі їх учасників. Так, не можна відмовитися від родства, яке носить природній характер, або укласти правочин про відмову від права на отримання аліментів. Проте якщо відповідне право не є одночасно обов'язком суб'єкта сімейного правовідношення, він розпоряджається ним на власний розсуд, зокрема може і не реалізувати його [22, с.283].

Зазначені особливості сімейних правовідносин є загальноновизнаними та основними.

Окрім того, деколи виділяють ще й інші:

- 1) невідчужуваність сімейних прав та обов'язків, нерозривність їх з особою носія (Л.В. Афанасьєва) [15, с.25]. На нашу думку, це є не окремою ознакою сімейних правовідносин, а одним із проявів їх особистого характеру;
- 2) безоплатність сімейних правовідносин. Обов'язковість даної ознаки Л.В. Афанасьєва пояснює тим, що безоплатну матеріальну допомогу надають тим

членам сім'ї, іншим родичам, які її потребують. Ця допомога може надаватись добровільно, або стягуватися у примусовому порядку як виконання встановленого законом обов'язку. При цьому передбачений у законі обов'язок дітей утримувати своїх непрацездатних батьків не означає, що аліментні зобов'язання є взаємооплатними [3, с.25].

На нашу думку, правильним є висновок Є.М. Ворожейкіна, що безплатність не властива сімейним правовідношенням у цілому, а характеризує тільки ту групу правовідносин, які, хоча й умовно, але можуть бути названі правовідносинами з майновим змістом. Особистим правом та обов'язком безплатність властива незалежно від галузі;

норми сімейного права носять імперативний характер (В. О. Рясенцев). Наведена ознака на сьогодні не має для сімейних правовідносин істотного значення у зв'язку із збільшенням кількості диспозитивних норм у СК. Така зміна підходу законодавця до регулювання сімейних правовідносин зумовила появу в юридичній літературі думки про зміну самого методу сімейно-правового регулювання (М.В. Антокольська) [13, с.19-20].

Нове сімейне законодавство, відзначає М.В. Антокольська, допускає виникнення сімейних правовідносин на підставі шлюбних договорів та аліментних домовленостей [13, с.19-20].

За невиконання аліментних зобов'язань відповідно до ст. 196 СК України стягується неустойка (пеня), а у Сімейному кодексі Російської Федерації навіть передбачена можливість відшкодування збитків (ч.2 ст.115). Таким чином, робить висновок М.В. Антокольська, навіть ці санкції не можуть вважатися виключно цивільно-правовими. Неможливість припинення відносин за волею сторін зустрічається і у цивільному праві. Однак не можна своїм волевиявленням припинити вважатися автором твору, це право можна тільки не здійснювати [13, с.20].

Отже, сімейні правовідносини дійсно мають низку специфічних ознак. Однак вони не є настільки унікальними, щоб однозначно можна було б

відмежувати їх від сфери регулювання цивільного права. Саме тому, В.О. Рясенцев пропонував відмежовувати сімейні відносини від цивільних не за окремими особливостями, а за сукупністю названих ознак [13, с.20].

Тому і має місце привід для дискусії щодо самостійності чи несамостійності сімейного права, яка ще більше пожвавилася після прийняття СК у 2002 році.

Із зазначеного можна зробити висновок, що під сімейними правовідносинами слід розуміти майнові та особисті немайнові відносини, які виникають між фізичними особами з шлюбу, родства, усиновлення та інших підстав, не заборонених законом, та які є невідчужуваними, триваючими, та мають особистий характер.

ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ

На підставі викладеного вище ми можемо зробити такі висновки, що мають враховуватися під час визначення основних напрямів розвитку української національної правової системи у сфері правового регулювання сімейних відносин:

- поняття «сімейного життя» постійно еволюціонувало упродовж усього часу і продовжує розвиватися з урахуванням сучасних змін соціальних і культурних моделей сімейного життя;
- Європейський Суд з прав людини застосовує гнучкий підхід до інтерпретації сімейного життя, беручи до уваги різноманітність сімейних взаємин, можливість розлучення і досягнення медицини;
- сімейне життя включено безпосередньо до сфери особистого життя, де йому забезпечується право вільного від свавільного втручання держави існування;
- Суд вирішує питання про наявність «сімейного життя» на основі фактів, які розглядаються в кожному конкретному випадку, і загального застосовуваного принципу про існування тісних особистих зв'язків між учасниками сімейних відносин;
- у низці розглядуваних Судом справ простежується конфлікт між обмежувальною концепцією сім'ї (що відома правовій антропології як «нуклеарна сім'я») і традицією «розширення сім'ї», що особливо сильною є в країнах Східної і Південної Європи.

У цих країнах традиція допомагати батькам похилого віку міцно утвердилася як моральний імператив. «Сімейне життя» для них є очевидно немислимим без можливості піклуватися про родичів за висхідною лінією (окрема думка судді Ковлера у справі «Сліденко проти Латвії» (*Slidenko v. Latvia*) від 9 жовтня 2003 р.). Згідно зі статтею 8 Конвенції, вона має на меті захистити індивідуума від свавільного втручання органів державної влади у

здійснення ним своїх прав. Згідно з пунктом 2 статті 8 Конвенції, таке втручання повинно бути «передбачено законом» і виправдано необхідністю досягнення законної мети або цілей.

Сучасне розуміння поняття «сімейне життя» Конвенцією включає більш багатоаспектну конструкцію сімейного життя, безумовно, враховуючи поняття «сім'я», найрізноманітніші суспільні процеси, від міграції до новітніх медичних технологій.

З урахуванням специфіки сімейних прав, гарантованих ст. 8 Конвенції, у врегулюванні юридичних фактів у сімейно-правовій сфері мають враховуватися межі державного впливу на відносини, що складаються в сім'ї, а також дотримуватися баланс у нормуванні загально-правових відносин та приватних сімейних відносин особистого характеру, які взагалі не повинні регулюватися законом або мають піддаватися мінімальному нормативному впливу.

Сімейні правовідносини - це суспільні відносини, які врегульовані нормами сімейного права. Для відповіді на питання, яке саме коло суспільних відносин регулюється нормами сімейного права, необхідно дослідити ознаки та елементи сімейних правовідносин, а також визначити підстави для їх виникнення.

Відповідно до ст. 2 Сімейного кодексу України (далі - СК), цей Кодекс регулює: - сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку, утримання; - сімейні особисті немайнові та майнові відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком; - сімейні особисті немайнові та (або) майнові відносини між іншими членами сім'ї, визначеними у ньому. З наведеного переліку можна дійти висновку, що СК регулює особливий вид особистих немайнових та майнових відносин, які є сімейними, причому між чітко

визначеними суб'єктами. Відтак сімейними відносинами є ті особисті немайнові та майнові відносини, що складаються між членами сім'ї, визначеними у ст. 2 СК.

Для сімейних правовідносин притаманними є наступні ознаки:

- специфічний суб'єктний склад;
- тривалий характер;
- специфічні підстави виникнення, зміни та припинення;
- невідчужуваність прав та обов'язків;
- можливість суб'єктів сімейних правовідносин виступати учасниками відразу декількох сімейних правовідносин.

РОЗДІЛ 2. СУБ'ЄКТИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

2.1 Правова природа наукової категорії «суб'єкти сімейних правовідносин»

Становлення та розвиток українського законодавства суттєво вплинули на роль та місце фізичних осіб у сімейних правовідносинах. У доктрині сімейного права минулого століття класифікації суб'єктів сімейних правовідносин приділялась особлива увага. Однак стрімкий розвиток наукових технологій диктує нові (сучасні) доктринальні підходи, які висвітлюють інноваційні погляди на низку фізичних осіб, що є безпосередніми учасниками сімейних відносин, про наявність яких не могло йти мови в минулому столітті.

Виходячи з цього, виникає гостра потреба у порівняльно-правовому аналізі класифікації фізичних осіб, суб'єктів сімейних правовідносин радянського періоду та сучасності, виявленні спільних та відмінних класифікаційних ознак, якщо такі використовувались при поділі фізичних осіб у сімейних правовідносинах на низку груп.

Більшість наукових досліджень фізичних осіб у сімейному праві ґрунтуються на певних юридичних фактах, проте їх кількість настільки велика та безсистемна, що, вважаємо, необхідно здійснити аналіз підходів до класифікації фізичних осіб як суб'єктів сімейних правовідносин минулих часів та сьогодення.

Визначення фізичних осіб-суб'єктів сімейних правовідносин відрізняється концептуальною багатоваріантністю, котра зумовлена наявністю акцентів з боку різних суспільних наук при проведенні теоретичних досліджень даного поняття, міжгалузевим характером правового регулювання відповідних відносин [16, с. 3].

Оскільки сімейне право за своєю правовою природою є приналежною галуззю приватного права, то необхідним залишається реформування складу фізичних осіб-суб'єктів сімейних правовідносин (членів сім'ї та інших осіб, на яких може поширюватись правовий статус члена сім'ї).

У зв'язку із вдосконаленням чинного сімейного законодавства та захисту прав і свобод фізичних осіб-суб'єктів сімейних правовідносин прийнято низку законопроектів та ратифіковано ряд конвенцій стосовно дітей, подружжя, яке має дітей, влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Вивчення судової практики дозволяє аргументувати, що в деяких випадках суб'єктами сімейних правовідносин визнаються не дійсні, а ймовірні фізичні особи, котрих по суті не пов'язують родинні зв'язки.

Дослідження та співвідношення доктрини з приводу класифікації фізичних осіб, що існувала раніше та функціонує сьогодні в сімейному праві, дозволять систематизувати суб'єктів спочатку на науковому рівні. Важливим є закріплення у подальшому інноваційних підходів до деяких учасників сімейних правовідносин і в актах цивільного та сімейного законодавства. Порівняльно-правовий аналіз доктрини при формуванні класифікації сприятиме кращому розумінню фізичних осіб у різних аспектах існування в сімейних правовідносинах, причому надасть можливість додатково виявити притаманні їм характерні ознаки та особливості [35, с. 237], даючи при цьому змогу визначити правовий статус фізичних осіб у сімейному праві України та сформуванню коло прав і обов'язків фізичних осіб - суб'єктів сімейних правовідносин.

Як в минулому сторіччі, так і сьогодні залишається неврегульованим питання стосовно родинних та сімейних правовідносин. Чи є тотожними ці поняття в доктрині сімейного права, вважається, що саме класифікація фізичних осіб-суб'єктів сімейних відносин дасть змогу розмежувати родинні відносини з сімейними відносинами.

Чітка класифікація дає змогу усунути недоліки у формуванні уявлення про суб'єктів сімейних правовідносин, чисельність осіб (родина), членство яких в одній сім'ї зумовлене шлюбним зв'язком, кровною приналежністю чи встановлене юридичним фактом (законом). Прикладом у даному випадку може слугувати рішення суду про всиновлення, договір про патронат.

Класифікація фізичних осіб у сімейному праві має згрупувати їх за найбільш суттєвими, характерними, ґрунтовними критеріями.

Слід вказати, що на сьогодні в Україні відсутній доктринальний підхід до класифікації фізичних осіб саме в сімейному праві. До того ж, і на законодавчому рівні не закріплена така класифікація. Відсутність класифікації в сімейному праві призводить до чисельного винесення різноманітних рішень суду, що, з одного боку, спрощує визнання тієї чи іншої особи суб'єктом сімейних правовідносин (членом сім'ї), та з іншого боку, ставить під сумнів правомочність таких рішень і нерідко залишає за собою можливість їх оскарження. Дія системи класифікації членів сім'ї дасть змогу уникнути обмежень об'єктивних прав суб'єктів сімейних правовідносин та сприятиме більш ефективному, змістовному та обґрунтованому здійсненню прав учасниками.

Будь-яке багаторівневе явище можна підвести до класифікації з позиції виникнення, існування, порядку здійснення прав та обов'язків, тобто з огляду на ті безперечні аспекти, які можуть бути покладені в систему класифікації фізичних осіб - суб'єктів сімейного права. При цьому розгалуженість у класифікації в жодному випадку не повинна бути самоціллю, а має нести в собі чітко обґрунтований сенс та зміст. Така класифікація здатна підкреслити кожен з меж цього явища в єдності та взаємозв'язку його елементів, що сприятиме кращому розумінню [32,с. 237].

Відомо декілька спроб здійснити класифікацію фізичних осіб - суб'єктів сімейних правовідносин. Проте деякі з них, що проводились раніше, втратили свою актуальність.

Розвиток сімейного права не стоїть на місці, а зміст норм сучасного сімейного законодавства має низку новел, існування яких було не можливим в радянський період (наприклад, сурогатне материнство, договір патронату).

Прикладом у даному випадку може слугувати випадок сурогатного материнства, коли фізична особа, котра народила немовля, фактично вважається матір'ю дитини (за фактом народження). Проте біологічно (генетично) зовсім не пов'язана з нею, однак залишається при цьому вповноваженою відстоювати права народженого нею немовля у разі настання необхідності (сурогатна мати має переважне право на всиновлення народженої нею дитини).

Таким чином, сурогатна мати є потенційним суб'єктом сімейних правовідносин, проте правовий статус такої особи і досі залишається не чітко врегульованим нормами сімейного законодавства. Тому і доктринальний підхід до систематизації членів сім'ї у праві, нам здається, не варто вважати основоположним.

У минулому столітті здійснено декілька підходів до класифікації фізичних осіб-суб'єктів сімейних правовідносин. Найбільш фундаментальне дослідження учасників сімейних правовідносин здійснене радянським науковцем Р.П. Мананковою.

Проте, на жаль, наукова робота автора поступово втрачає свою актуальність у зв'язку зі стрімким науковим прогресом, що залишає свій відбиток і на сімейному законодавстві.

Р.П. Мананкова розробила проблематику правового членства у сім'ї. Оскільки члени сім'ї вважаються безперечними суб'єктами сімейних правовідносин, дослідження їх класифікації має важливе значення. Склад сім'ї в різних галузях законодавства визначається не однаково, створюючи підґрунтя для існування досить розповсюдженого в літературі твердження про неоднаковий зміст самого поняття «член сім'ї». Це призводить до того, що одне і те ж поняття має не завжди однаковий зміст. Автором доводиться,

що проблематика питання формування достовірного, чітко визначеного суб'єктного складу членів сім'ї, на жаль, і досі не вирішена. Адже у кожного з рівнозначних понять є свій власний зміст.

Р.П. Мананковою пропонується наступна класифікація членів сім'ї (фізичних осіб) у праві.

Члени сім'ї (фізичні особи, суб'єкти сімейних правовідносин) - це громадяни, пов'язані певною сім'єю як малою соціальною групою: шлюбом, рідством (спорідненням), всиновленням чи іншою формою прийняття дітей на виховання, спільністю життя, а також сімейними правами та обов'язками. При цьому автором зазначається, що у разі відсутності хоча б однієї з суттєвих ознак фізичну особу неможливо відносити до члена сім'ї, в нормативно-правових актах, у разі упущення характерних ознак членства в сім'ї.

До членів сім'ї можна, на думку автора, віднести й інших фізичних осіб, що є непрацездатними та які в дійсності у складі однієї сім'ї не функціонують, однак у силу низки обставин можуть бути визнані членами однієї сім'ї, якщо проживають разом та ведуть спільне господарство. Такі особи іменуються непрацездатні утриманці, котрі за своїм правовим статусом та в силу свого особливого положення прирівнюються до членів сім'ї. Підставою надання правового статусу члена сім'ї непрацездатній особі слугували засади високих моральних якостей та обов'язку перед хворим. У разі настання певних життєвих обставин зазначена ситуація має повне право на існування, проте залишається не досить зрозумілою, адже правового статусу набуває фізична особа з настанням певного виду юридичного факту (у вигляді непрацездатності), який і має місце в зазначеній ситуації.

Останню групу осіб (громадян), що можуть мати членство в одній сім'ї, Р.П. Мананкова називає «інші громадяни», яких із членами сім'ї пов'язує лише сумісне проживання та ведення спільного господарства, виходячи з житлового законодавства. Сама по собі позиція автора передбачає

безпосереднє право на житлову площу інших громадян (фізичних осіб), як безпосередніх учасників сімейних правовідносин. На жаль, автором при класифікації членів сім'ї та фізичних осіб, що можуть до них прирівнюватись у невідкладних випадках, не досліджено ряд правових підстав. Відсутнє чітке формулювання зазначених випадків, при наявності котрих особу можна вважати членом чітко визначеної сім'ї. Виключність випадків, при наявності яких зазначена ситуація може мати місце. Тому, вбачається, існування такого роду членства в сім'ї й досі залишається питанням дискусійним та може бути оскарженим у судовому порядку. Оскільки відсутній правовий механізм реалізації прав фізичної особи, що проживає разом з іншими членами сім'ї та веде спільне господарство, здійснення такого роду права. Як вже частково зазначалось раніше, виникнення та існування нових видів правовідносин у сімейному праві ставить під сумнів такий поділ на види (класифікацію) членів сім'ї, оскільки зміст не відображає коло всіх суб'єктів, які ймовірно є учасниками сімейних правовідносин [29, с. 80-82].

У сучасній правовій доктрині сімейного права України проблематика поняття правового статусу фізичних осіб-учасників сімейних правовідносин та їх класифікації в сімейному законодавстві частково висвітлена в роботі І.В. Жилінкової [26]. Проте вищевказані питання не були предметом її наукового дослідження. Автор вказує, які саме особи визнаються учасниками сімейних правовідносин, також робота дозволяє зрозуміти внутрішні механізми дії + права, шляхи правового регулювання майнових відносин в сім'ї, чітко визначити, на яке коло фізичних осіб, учасників сімейних правовідносин поширюються правові норми.

І.В. Жилінкова [26] під терміном «член сім'ї» розуміє та визначає фізичну особу, пов'язану з тією чи іншою сім'єю певною юридичною підставою - шлюбом, спорідненням, фактом прийняття дітей у сім'ю на виховання та іншими обставинами, котрі визнаються чинним законодавством в якості підстав для виникнення сім'ї [26, с. 13-14].

Повністю погоджуючись із таким визначенням поняття членів сім'ї, варто звернутися до класифікації науковця, яка в сімейному праві поділяє членів сім'ї на чотири групи. При цьому залишається єдиним недоліком класифікації відсутність критерію поділу членів сім'ї на зазначені групи, тобто досі є незрозумілим, яка саме методологія застосовувалась у дослідженні.

До першої групи членів однієї сім'ї І.В. Жилінкова [26] відносить подружжя, тобто шлюбний союз виключно чоловіка та жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

До другої групи членів сім'ї відносяться батьки та діти - соби, котрих між собою пов'язує кровна приналежність один до одного, що є беззаперечною, існування якої завжди легко встановити в судовому чи іншому порядку.

До третьої групи членів сім'ї автор відносить юридичний факт всиновлення дітей, оскільки всиновлена дитина набуває такого ж правового статусу, як і рідна по крові дитина. Низкою прав та обов'язків автоматично наділяються як всиновлені діти, так і батьки.

До четвертої, останньої, групи автор І.В. Жилінкова [26] відносить інших членів сім'ї. До них вона включає одразу декілька категорій осіб: це і інші кровні родичі (дід, баба), і фактичні вихователі, які не пов'язані між собою кровною приналежністю (вітчим, мачуха). Вбачається, що вносити до однієї групи осіб, що пов'язані кровним зв'язком, та інших не є доцільним і носить суперечливий характер у разі настання низки обставин. Проте необхідність системної класифікації і полягає в тому, щоб все ж таки встановити, в яких випадках фізична особа може вважатись членом сім'ї, запропонувати нові доктринальні підходи до правового статусу інших членів сім'ї та, виходячи з певних притаманних певній групі членів сім'ї ознак, поділити їх системно на види.

Одна з останніх робіт у Російській Федерації, що була в певній мірі присвячена класифікації фізичних осіб як суб'єктів сімейних правовідносин з'явилась у кінці 2010 року. Здавалось би, І.П. Бахтіарову [16] у сучасних умовах вже напевне вдасться відобразити всю сутність мети та завдань класифікації фізичних осіб у сімейному праві і чітко сформулювати коло членів сім'ї. Однак, що стосується суб'єктного складу членів сім'ї та нового погляду на класифікацію, розширення низки учасників сімейних правовідносин (членів сім'ї) науковцем досліджено не було. Вказана класифікація відображає більше загальноправову спрямованість членів сім'ї і на загальному рівні не впливає на розширення чи обмеження певних прав членів сім'ї.

У наукових працях І.П. Бахтіарова [16], як правило, важливе значення надається питанню виявлення суб'єктів сімейних правовідносин та поширенню правового статусу члена сім'ї. Однак члени сім'ї та суб'єкти сімейних правовідносин є двома окремими категоріями, оскільки коло прав одних значно відрізняється від інших. Так, зазначеним автором пропонується наступна класифікація фізичних осіб як суб'єктів сімейних правовідносин.

Як вказує І.П. Бахтіаров, основну групу суб'єктів сімейних правовідносин складають члени сім'ї.

У низці випадків родичі (за ознакою кровної приналежності) також можуть автоматично підпадати під категорію членів сім'ї.

Як виключення, існують випадки, коли інші особи в судовому чи іншому порядку вважаються членами сім'ї, незалежно від відсутності кровної приналежності.

Дискусійним є питання вибору автором критерію при формуванні класифікації фізичних осіб як суб'єктів сімейних правовідносин. Адже в роботі відсутні класифікаційні ознаки, за якими здійснювався поділ суб'єктів сімейних правовідносин на зазначені групи. З аналізу доктринальних

підходів, що, зокрема, досліджуються, не впливає наявність класифікаційних ознак.

Проведений порівняльно-правовий аналіз радянської та сучасної доктрини з приводу класифікації фізичних осіб - суб'єктів сімейних правовідносин - підкреслив, що дана проблема й досі залишається не вирішеною належним чином. За часів розвитку та становлення сімейного законодавства України всі спроби щодо створення фундаментальних підходів до класифікації та висвітлення новітніх класифікаційних ознак, на жаль, не увінчалися успіхом. Відсутність у зазначених роботах критеріїв класифікації ставить під сумнів проведений науковцями аналіз. Дискусійним є питання, чим саме керувались автори наукових праць під час класифікації фізичних осіб (членів сім'ї) - суб'єктів сімейних правовідносин.

Необхідним залишається здійснення класифікації фізичних осіб у сімейному праві, що матиме вирішальне значення як у теоретичному, так і в практичному плані, оскільки, зокрема, визначатиме систему послідовності розташування фізичних осіб у сімейних, цивільних правовідносинах.

Отже, неоднозначна ситуація з приводу доктринального підходу до класифікації негативним чином впливає на розуміння суб'єктного складу сімейних правовідносин. У свою чергу, така теоретична невизначеність створює проблеми у правозастосовній практиці при вирішенні спорів між членами сім'ї.

Тому як з практичної, так і з наукової точки зору необхідним є здійснення класифікації фізичних осіб у сімейному праві. Цьому сприятиме аналіз існуючих підходів до такої класифікації з урахуванням різних аспектів ознак, керуючись якими, можна виявити найбільш загальні з них. Обов'язковим є формулювання та виявлення критеріїв класифікації, при врахуванні яких можливо здійснити відповідний поділ фізичних осіб-учасників сімейних правовідносин на групи.

2.2. Характеристика суб'єктів сімейних правовідносин та їх видів

Як було розглянуто в попередньому підрозділі диплому, суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути: по-перше, лише фізичні особи; по-друге, лише ті фізичні особи, які перебувають у шлюбі, кривному спорідненні чи відносинах усиновлення.

Сімейний кодекс визначає наступний перелік суб'єктів сімейних відносин, які в цьому Кодексі називаються учасниками:

- подружжя;
- батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- рідні брати, рідні сестри; мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

При цьому всі інші родичі (двоюрідні брати та сестри, тітки, дядьки, племінники, племінниці та ін.) не є учасниками сімейних правовідносин, за винятками, встановленими законом. Наприклад, у разі знаходження на їх вихованні дитини, на цих суб'єктів покладається обов'язок із надання дитині матеріальної допомоги у випадках, передбачених ст. 269 СК. Відповідний обов'язок встановлюється і для такої дитини, на яку з досягненням повноліття покладається обов'язок утримувати цих непрацездатних родичів за підстав, передбачених ст. 271 СК.

Подружжя як учасники сімейних правовідносин, в розумінні СК - чоловік і жінка, які знаходяться у зареєстрованому у державному органі реєстрації актів цивільного стану шлюбі. Ушередбачених сімейним законодавством випадках суб'єктами сімейних правовідносин можуть виступати особи, які спільно проживають і перебувають у фактичних шлюбних відносинах. Наприклад, це стосується випадків розповсюдження режиму спільності на майно жінки і чоловіка, що проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, який передбачений ст. 74 СК.

Такі особи стають учасниками сімейних правовідносин і тоді, коли одна з них отримує право на утримання відповідно до ст. 91 СК. Як видно з наведених норм, вони можуть бути учасниками не всіх сімейних правовідносин, а лише тих, які є майновими відносинами. Для усіх суб'єктів сімейних правовідносин характерною ознакою є наявність право- і дієздатності. Як і у цивільному праві, правоздатність виникає з моменту народження дитини. Однак СК передбачені окремі випадки, за яких сімейна правоздатність може виникати з досягненням особою певного віку. Так, шлюбна правоздатність (право особи на укладення шлюбу) виникає у чоловіків і жінок з 18 років (ст. 23 СК). При цьому ч. 2 ст. 34 СК передбачена можливість за наявності передбачених сімейним законодавством підстав укладення шлюбу з досягненням особою 16-річного віку. Відповідно дієздатність у повному обсязі в таких випадках виникає з моменту укладення шлюбу. Недієздатність учасників сімейних правовідносин впливає на можливість здійснення ними певних прав. Так, недієздатність одного з членів подружжя слугує підставою для визнання недійсним шлюбу (ч. 3 ст. 39). Недієздатна особа також не може виступати опікуном чи піклувальником (ст. 244 СК), а також усиновлювачем (ст. 211 СК) [78, с. 56-57].

Крім того, наслідком визнання особи недієздатною є припинення її сімейних обов'язків особистого немайнового характеру (ст. 14 СК). У сімейному законодавстві певні юридичні наслідки пов'язуються з поняттям непрацездатності особи. Непрацездатною відповідно до ст. 75 СК вважається особа, яка досягла пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи. Непрацездатний член подружжя отримує право на утримання (аліменти) відповідно до ст. 75 СК. Непрацездатність батьків зумовлює виникнення у їхніх повнолітніх дітей обов'язку на утримання своїх батьків (ст. 202 СК). Непрацездатність повнолітніх дієздатних дітей зумовлює виникнення у їхніх батьків обов'язку на утримання своїх дітей (ст. 198 СК). Сімейне законодавство також надає юридичне значення поняттю «особи, які

потребують матеріальної допомоги». Так, відповідно до ст. 75 такими є особи, заробітна плата, пенсія, доходи від використання їх майна, інші доходи яких не забезпечують їм прожиткового мінімуму, встановленого законом. Потребування матеріальної допомоги одним із подружжя спричиняє виникнення у другого з подружжя обов'язку з його утримання (ст. 75 СК). Потреба у матеріальній допомозі є другою підставою, поряд з непрацездатністю, яка обумовлює виникнення у повнолітніх дітей обов'язку з утримання своїх батьків, а також обов'язку у батьків з утримання повнолітніх дітей. Спільними ознаками, притаманними для всіх суб'єктів сімейних правовідносин є пов'язаність спільним проживанням, спільним побутом, наявність взаємних прав та обов'язків. При цьому сімейне законодавство передбачає випадки, за яких сімейні правовідносини можуть виникати між особами, що не проживають разом. Так, ст. 3 СК встановлює перелік поважних причин, за наявності яких окреме проживання подружжя не є підставою для припинення сімейних правовідносин: навчання, робота, лікування, необхідність догляду за батьками, дітьми та ін. Сімейні правовідносини існують і тоді, коли дитина не проживає спільно з батьками, незалежно від причин (ст. 3 СК). Спільний побут членів сім'ї проявляється у спільному веденні господарства, відпочинку, навчання та виховання дітей, спілкування тощо. Проте однією з найголовніших ознак, притаманних сімейним правовідносинам, є пов'язаність членів сім'ї взаємними правами та обов'язками.

ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ

Відсутність класифікації в сімейному праві призводить до чисельного винесення різноманітних рішень суду, що, з одного боку, спрощує визнання тієї чи іншої особи суб'єктом сімейних правовідносин (членом сім'ї), та з іншого боку, ставить під сумнів правомочність таких рішень і нерідко залишає за собою можливість їх оскарження. Дія системи класифікації членів сім'ї дасть змогу уникнути обмежень об'єктивних прав суб'єктів сімейних правовідносин та сприятиме більш ефективному, змістовному та обгрунтованому здійсненню прав учасниками.

Будь-яке багаторівневе явище можна підвести до класифікації з позиції виникнення, існування, порядку здійснення прав та обов'язків, тобто з огляду на ті безперечні аспекти, які можуть бути покладені в систему класифікації фізичних осіб - суб'єктів сімейного права. При цьому розгалуженість у класифікації в жодному випадку не повинна бути самоціллю, а має нести в собі чітко обгрунтований сенс та зміст. Така класифікація здатна підкреслити кожен з меж цього явища в єдності та взаємозв'язку його елементів, що сприятиме кращому розумінню.

Р.П. Мананковою пропонується наступна класифікація членів сім'ї (фізичних осіб) у праві.

Члени сім'ї (фізичні особи, суб'єкти сімейних правовідносин) - це громадяни, пов'язані певною сім'єю як малою соціальною групою: шлюбом, рідством (спорідненням), всиновленням чи іншою формою прийняття дітей на виховання, спільністю життя, а також сімейними правами та обов'язками. При цьому автором зазначається, що у разі відсутності хоча б однієї з суттєвих ознак фізичну особу неможливо відносити до члена сім'ї, в нормативно-правових актах, у разі упушення характерних ознак членства в сім'ї.

До членів сім'ї можна, на думку автора, віднести й інших фізичних осіб, що є непрацездатними та які в дійсності у складі однієї сім'ї не функціонують, однак у силу низки обставин можуть бути визнані членами однієї сім'ї, якщо проживають разом та ведуть спільне господарство. Такі особи іменуються непрацездатні утриманці, котрі за своїм правовим статусом та в силу свого особливого положення прирівнюються до членів сім'ї. Підставою надання правового статусу члена сім'ї непрацездатній особі слугували засади високих моральних якостей та обов'язку перед хворим. У разі настання певних життєвих обставин зазначена ситуація має повне право на існування, проте залишається не досить зрозумілою, адже правового статусу набуває фізична особа з настанням певного виду юридичного факту (у вигляді непрацездатності), який і має місце в зазначеній ситуації.

Останню групу осіб (громадян), що можуть мати членство в одній сім'ї, Р.П. Мананкова називає «інші громадяни», яких із членами сім'ї пов'язує лише сумісне проживання та ведення спільного господарства, виходячи з житлового законодавства. Сама по собі позиція автора передбачає безпосереднє право на житлову площу інших громадян (фізичних осіб), як безпосередніх учасників сімейних правовідносин. На жаль, автором при класифікації членів сім'ї та фізичних осіб, що можуть до них прирівнюватись у невідкладних випадках, не досліджено ряд правових підстав. Відсутнє чітке формулювання зазначених випадків, при наявності котрих особу можна вважати членом чітко визначеної сім'ї. Виключність випадків, при наявності яких зазначена ситуація може мати місце. Тому, вбачається, існування такого роду членства в сім'ї й досі залишається питанням дискусійним та може бути оскарженим у судовому порядку. Оскільки відсутній правовий механізм реалізації прав фізичної особи, що проживає разом з іншими членами сім'ї та веде спільне господарство, здійснення такого роду права. Як вже частково зазначалось раніше, виникнення та існування нових видів правовідносин у сімейному праві ставить під сумнів такий поділ на види (класифікацію)

членів сім'ї, оскільки зміст не відображає коло всіх суб'єктів, які ймовірно є учасниками сімейних правовідносин.

Суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути: по-перше, лише фізичні особи; по-друге, лише ті фізичні особи, які перебувають у шлюбі, кровному спорідненні чи відносинах усиновлення.

Сімейний кодекс визначає наступний перелік суб'єктів сімейних відносин, які в цьому Кодексі називаються учасниками:

- подружжя;
- батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- рідні брати, рідні сестри; мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

При цьому всі інші родичі (двоюрідні брати та сестри, тітки, дядьки, племінники, племінниці та ін.) не є учасниками сімейних правовідносин, за винятками, встановленими законом. Наприклад, у разі знаходження на їх вихованні дитини, на цих суб'єктів покладається обов'язок із надання дитині матеріальної допомоги у випадках, передбачених ст. 269 СК. Відповідний обов'язок встановлюється і для такої дитини, на яку з досягненням повноліття покладається обов'язок утримувати цих непрацездатних родичів за підстав, передбачених ст. 271 СК.

РОЗДІЛ 3.

СІМЕЙНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

3.1. Поняття та сутність сімейної правосуб'єктності

Категорія сімейної правосуб'єктності є малодослідженою у науковій літературі. Це обумовлено тим, що найчастіше вважається, що сімейної право та дієздатності як самостійних правових категорій не існує, оскільки й саме сімейне право є підгалуззю цивільного права, тому сімейна право та дієздатність співпадають з цивільною правосуб'єктністю фізичної особи. У той же час цілком зрозуміло, що на сімейні правовідносини не можна механічно перекласти загальні положення про цивільну правоздатність та дієздатність фізичних осіб, зважаючи на ряд чинників: поперше, у сімейному праві пріоритет надається правовому регулюванню саме особистих немайнових відносин, тому дієздатність впливатиме на можливість здійснювати самостійно особисті немайнові права; подруге, цивільну дієздатність фізичної особи законодавець розкриває через правочиноздатність та деліктоздатність, що ж стосується сімейної дієздатності, то у сімейних правовідносинах положення про правочиноздатність зберігають своє значення, у той час як положення про деліктоздатність втрачають сенс.

До змістовної характеристики сімейної правосуб'єктності зверталися такі вчені, як Я. Р. Веберс [19, с.8], М. В. Антокольська [14, с.8284] та інші, в межах цього дослідження буде розглянуто питання сімейної правосуб'єктності дітей на підставі аналізу чинного сімейного законодавства України.

Разом з тим, корисним в цьому випадку видається розпочати дослідження з основ римського права.

Відновлення інтересу до римського права щоразу зумовлюється еволюцією соціальних та економічних процесів. Римське право досягло такого високого ступеня розвитку завдяки тому, що до двох основних джерел права (звичай і закон) у Римі були приєднані на рівних правах наука права (юриспруденція) і практика судових та інших державних установ.

Разом з римською юриспруденцією починається історія європейської юриспруденції, випереджаючи виникнення самої Європи. Розвиток європейської юриспруденції пов'язують з появою в Європі гуманістичної юриспруденції, головним підґрунтям якої є зв'язок права з моральними засадами і справедливістю, охоплення переважно норм приватного права.

У державах, юридична наука яких склалась на основі римського права, правова система належить до романогерманського типу правових систем. Регіонами поширення є території європейської колонізації, а також держави, у яких були сильні прозахідні тенденції, що спричинило до рецепції в них римського права.

У Дигестах Юстиніана, кодифікації, що об'єднала в собі найбільші досягнення римської юриспруденції з часів Дванадцяти таблиць, питанням правового статусу особи і, отже, окремим аспектам правосуб'єктності громадян, присвячені положення книжки першої титулу п'ятого «Про становище людей» (*De statu hominum*) Дигест Юстиніана, титулу шостого «Про тих, хто є (особами) свого або чужого права (*De his quibus vel alieni iuris sunt*), титулу сьомого «Про усиновлення та звільнення з-під влади і про інші способи припинення влади» (*De adoptionibus et emancipationibus et aliis modis quibus potestas solvitur*), книги четвертої титулу четвертого «Про осіб, які не досягли 25 років» (*De minoribus viginti quinque annis*), титулу п'ятого «Про обмежених в правоздатності» (*De capite minutis*) і т.д. Дослідженням джерел римського права і праць романістів дозволяють зробити висновок, що римськими юристами було розроблено поняття правового статусу фізичних

осіб, а також кілька понять, якими вони позначали правові явища, названі сучасними юристами правосуб'єктністю.

Так, провідний фахівець з римським правом Харитонов Є. О. наводить ряд термінів, які досить близькі категорії «правосуб'єктність громадян», але не ідентичні їй. Деякі з них позначали положення, яке займала особа в певній системі відносин, наприклад *status* (стан, становище). Інші – здатність до вчинення певних дій, що тягнуть юридичні наслідки: *commercium* (здатність бути учасником ділового обороту), *testamentum factio* (здатність робити заповідальні розпорядження і одержувати за заповітом), *saracitas* (правомочність, правоздатність), та право вступати в законний шлюб. Таким чином, як зазначає Харитонов Є. О. єдиного терміну для визначення правосуб'єктності громадян в римському праві вироблено не було. За кордоном дослідники найбільш близькими до неї поняттями вважають *commercium*, *connubium*, *testamenti factio* [83, с. 27-29].

У національній юридичній науці (дореволюційній та радянській) терміном, що означав правоздатність, визнається *caput*. Якщо звернутися до сучасних словників юридичної латині, то термін *persona* перекладається як особа; людина, особистість, суб'єкт права, *caput*-як правоздатність, *saracitas*; *status* – положення.

Таким чином, у національній юридичній науці римським терміном, що означав правоздатність, вважається *caput*, у закордонній – *commercium*, *connubium*, *testamenti factio*. Думається, що термін *caput* (особистість, голова), пов'язаний з терміном *saracitas*, більшою мірою відображає зміст поняття правоздатність, оскільки він виражає здатність людини бути суб'єктом права, мати якісь права та обов'язки, а не тільки здатність до якогось окремого, чітко певному акту, як у випадку з іншими вищевказаними термінами.

Аналіз літератури з римським правом показав, що правоздатність громадян у Римі носила складний характер і складалася з трьох статусів: статусу волі (*status libertatis*), статусу громадянства (*status civitatis*) і

сімейного статусу (*status familiae*). У сфері приватного права повна правоздатність, крім трьох перерахованих вище, включала ще два елементи – *ius conubii* (право вступати в римський шлюб і створити римську сім'ю) і *ius commercii* (право бути суб'єктом всіх майнових правовідносин і учасником угод). У сфері ж публічного права до вказаних елементів додавалися право висловлювати свою волю на коміції (*ius suffrage*) та право обіймати державні посади (*ius honorum*). Зазначимо, що римське право ділило людей на вільних і рабів. Так, Гай в 1-ій книзі «Інституцій» пише «Основне поділ, що відноситься до права осіб, полягає в тому, що всі люди суть або вільні чи раби».

Флорентин в 9 книзі «Інституцій» вказує: вільна людина – це особа, яка може робити те, що йому завгодно, не заборонене силою або правом. Усі вільні люди відносилися до двох категорій – вільнонароджені і вільновідпущеників (Марціан 1 книга «Інституцій»).

Свобода була необхідною передумовою правоздатності. Раби були неправоздатні. Вони вважалися манципіруємими речами, як земельні ділянки, тварини і будівлі, і були, по суті, об'єктами права. Неправоздатність раба була не абсолютна: по-перше, людина могла бути відновлений у вільному стані за допомогою звільнення з рабства або повернення з полону, по-друге, рабимогли брати участь у релігійних культах і їхні могили, як і поховання вільних людей, також користувалися захистом, по-третє, раби фактично могли вступати в економічні та юридичні відносини, визнані правопорядком прямо або побічно. Особа ставала рабом у результаті військового полону, продажу в рабство, захоплення піратами, а потім пізніше в результаті міжнародної торгівлі рабами, шлюбу з рабами, народження від батьків-рабів.

Необхідно відзначити, що боргова кабала (*nexi*) з присудженням у владу позивачу (*addictiis*) приводили не до рабства, а до тимчасового залежного становища. Ці два інститути застосовувалися на ранньому етапі

розвитку римського права. Потім від них відмовилися: боргова кабала була відмінена Законом Петель-Папірія 326 року до Р.Х..

Що стосується статусу громадянства, то всі жителі Римської держави ділилися на власне римських громадян, латинів і перегринів. Ці три категорії осіб спочатку досить значно різнилися за обсягом правоздатності.

Всю повноту прав спочатку мали тільки римські громадяни, проміжне становище займали латини і, нарешті, чужинці-перегрини, які користувалися тільки процесуальної захистом (*status dies cum hoste*, що передбачала, що громадянин, який повинен був з'явитися до магістрату для розгляду справи з іноземцем, міг відступити від обов'язку з'явитися в суд на вимогу інших громадян) і захистом по суті (*aeterna auctoritas*, тобто вічною гарантією на випадок виселення). Лише багато пізніше римське громадянство було поширене на всіх жителів імперії указом імператора Антоніна Каракалли 212 року, зрівнявши їх у правоздатності. Нарешті сімейний статус припускав, що особа, яка має їм, здатне вступити в правильний римський шлюб, супроводжуваний відповідним церемоніалом і тягне відповідні юридичні наслідки. До них, перш за все, відноситься здатність бути особою свого права, тобто бути поза будь-чиєї влади. Лише в сукупності трьох перерахованих вище статусів особа володіла повною правоздатністю. Таким чином, римське право не знало категорії «правоздатність» в тому сенсі, в якому воно відоме сучасному праву. Вироблені римськими юристами поняття, такі як *caput*, *status*, *commercium*, *cotmubiwn* в цілому висловлюють здатність фізичної особи брати участь в певних правовідносинах в певних сферах суспільного життя, тобто мати певні права і виконувати обов'язки.

По суті, це і відображає зміст правоздатності, вкладений в дану категорію сучасною юридичною наукою, законодавством і правозастосовчою практикою. Отже, заслуга римських юристів у тому, що ними був створений єдиний режим регулювання правового стану особи, що відповідав античним уявленням про місце людини в суспільстві і державі. Крім того, з положень

римського права впливає тісний зв'язок між правосуб'єктністю громадян і правовим статусом фізичних осіб. Характерною особливістю римського права було те, що правоздатність визначалась походженням людини. Діти рабів ставали рабами, вільних осіб вільними, громадян – громадянами. Причому, обидва батьки повинні були мати рівну правоздатність.

Лише пізніше були допущені деякі відступи від даного правила в бік розширення правоздатності дітей, народжених у змішаних браках. Так, діти від дозволеного паном шлюбу вільної жінки і раба народжувалися вільними. Діти, зачаті на волі, але народжені в рабстві, і навпаки, також признавали вільними. Римські громадяни та громадянки, які внаслідок помилки в правоздатності, вступили в шлюб з латином або переґринів, в ході судового провадження могли дати своє громадянство дитині і навіть дружині і т.д. Чоловіки і жінки в Римі не були рівноправними суб'єктами права. Так, Папініан в 31 книзі «Запитань» пише: «По багатьом постановам нашого права дружина знаходяться в гіршому становищі, ніж чоловіки».

Це означало, що жінка була повністю неправоздатною в сфері публічного права, а у сфері приватного права її правоздатність була значно обмежена. Вона не могла бути носієм батьківської влади над синами, не могла усиновляти дітей, бути опікункою, була обмежена в здатності отримувати спадщину. Видається цікавим той факт, що правоздатність могла бути змінена в результаті удосконалення або погіршення природи людини. Удосконалити природу особи могли заслуги перед Римом (наприклад, постачання протягом шести років в Рим хліба на власному кораблі, будівництво гарного будинку, участь в римських походах, народження сина і т.д.).

Погіршення природи і відповідно обмеження правоздатності тягло вчинення проступку, покаранням за який було позбавлення статусу свободи і громадянства, або статусу громадянства і сімейного статусу. Норми, які обмежували правоздатність, вперше з'явилися ще в Законах XII таблиць, і

стосувались обмеження можливості людини виступати в якості свідка і запрошувати інших осіб в якості свідків.

Така особа отримувала статус *improbus intestabilisque* – що неможе бути свідком, що приводило в результаті до позбавлення права *ius commercii*, поскільки угоди в той час і всі інші юридично значимі дії припускали їх вчинення при свідках. У класичний період обмеження правоздатності наступало внаслідок *ignominia* – ганьби або частіше в результаті *infamia* – безчестя. Безчесття наступало за вчинення аморальних, засуджуваних суспільством дій. Воно поділялося на дві великі категорії – *infamia mediate* (опосередковане) і *infamia immediate* (безпосереднє). *Infamia* обмежувала соціальну активність особи і тимсамимв якійсь мірі його правоздатність, оскільки безчесття спричиняло обмеження в публічній правоздатності особи – втрачалися право голосу (*ius suffragii*) і право займати громадські посади (*ius honorum*), а це в свою чергу призводило до заборони бути адвокатом в суді інших осіб та забороні кому б то не було представляти їх самих в суді. Правоздатність обмежувалася також приналежністю до певного класу. Так, спочатку відрізнявся статус патриціїв і плебеїв, потімстатус нобілітету, вершників і плебеїв.

Необхідно відзначити, що особливо яскраво роль класової приналежності в обсязі правоздатності проявилася в послекласический період, коли колони були юридично прикріплені до землі, що спричинило для останніх значне обмеження прав (колона могли піддати тілесним покаранням, продати разом з ділянкою землі і т.д.).

Що стосується релігійної приналежності, то вона спочатку в язичницькому Римі незначно впливала на обсяг правоздатності. Політеїстична держава терпимо ставилося до інших язичницьких вірувань. Однак з поширенням християнства, що підриває основи римського держави своїми ідеями рівності, заперечення благ земного життя, адепти цієї віри стали переслідуватися. Потім, коли християнство було визнано державною

релігією, сповідування інших релігій призводило до обмеження правоздатності.

Припинялася правоздатність смертю людини, а також внаслідок втрати або применшення статусів особи. Применшення виражалося спочатку у вигляді *capitis deminutio maxima* – позбавлення громадянства і свободи внаслідок продажу державою в рабство за неявку під час цензу для внесення себе в списки; потім за ухилення від виконання обов'язків воїна; за вираз невдячності і нешанобливості до свого патрона; за організацію продажу себе в рабство, щоб потім; в результаті засудження до смертної кари або каторги на рудниках (*ad metalla*); шлюб вільної жінки і раба без дозволу хазяїна раба, але згодом при Юстиніані це положення було відменено; і *capitis deminutio minima* – позбавлення сімейного стану в результаті виходу з сім'ї.

Пізніше з'явився інститут *capitis deminutio media* – позбавлення римського громадянства і сімейного стану. Таким чином, в римському праві існувало значна кількість варіантів позбавлення людини можливості бути суб'єктом права. Іншим складовим елементом правосуб'єктності є дієздатність, тобто здатність фізичної особи своїми самостійними діями здійснювати права і приймати на себе обов'язки. Римському праву категорія дієздатності була невідома. У текстах Дигест Юстиніана положення про дієздатність відсутні. Вчення про дієздатність в римському праві виведено дослідниками-романістами XIX-XX століть, виходячи з аналізу поняття *caput*, поділу фізичних осіб на категорії залежно від досягнення певного віку, встановлення опіки над юнаками, які не досягли 25-ти років, жінками, душевнохворими і гультяями і т.д.

Таким чином, витоки юридичних категорій «правоздатність громадян», «дієздатність громадян», «правосуб'єктність громадян» та «правовий статус фізичних осіб» зародилися в римському праві. Римськими юристами були створено досить оригінальні і своєрідні поняття й інститути, які в сукупності забезпечували єдиний режим регулювання правового становища особистості.

В подальшому, коли римська держава припинила своє існування, його право продовжило своє життя вже в інших епохах і державах, а разом з ним і ідеї, які лягли в основу категорій «правосуб'єктність громадян», «правоздатність» і «дієздатність», «правовий статус фізичної особи». Треба зазначити, що в ході рецепції римського права поняття, згадані вище, не були повністю запозичені законодавцями середньовічних держав, що утворилися на території Європи, проте ними була усвідомлена необхідність нормативного закріплення місця особи та її статусу в суспільстві і державі [83, с. 26-29].

О.Ф. Скакун визначає правосуб'єктність як передбачену нормами права здатність (можливість) бути учасниками правовідносин [80, с. 376].

О.А Красавчиков вважає, що правосуб'єктність є юридичною мірою можливості участі осіб у відповідних правовідносинах, ця міра подібно всім правовим формам юридично визначає межі правових можливостей особи [30, с. 17-18].

В основі визначення правової природи правосуб'єктності лежать два критерії: 1) вікова характеристика; 2) зрілість психіки, відсутність психологічних дефектів [80, с. 376-377].

Таким чином, можна сказати, що правосуб'єктність є здатністю особи бути носієм прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести відповідальність за свої дії. Серед науковців відсутня єдина думка щодо структурних елементів правосуб'єктності.

Так, деякі науковці виділяють такі елементи правосуб'єктності: правоздатність, дієздатність та деліктоздатність (О.Ф. Скакун, Л.М. Звягенцева). Інша група науковців виділяє правоздатність та дієздатність (О.С. Иоффе, О.А. Красавчиков, А.М. Колодїй, А.Ю. Олійник). І є науковці, які ототожнюють правосуб'єктність та правоздатність фізичної особи (С.Н. Братусь, Ю.К. Толстой).

Підтримуємо підхід першої групи науковців, які включають до правосуб'єктності три елементи – правоздатність, дієздатність та

деліктоздатність, оскільки тільки в такому комплексі правосуб'єктність фізичної особи може бути розкрита. Пропонуємо розглянути елементи правосуб'єктності більш детально.

3.2. Сімейна правоздатність та дієздатність як складові елементи правосуб'єктності

Правоздатність і дієздатність - це передумови для виконання особою сімейних прав і обов'язків. Суб'єктивні права і обов'язки реалізуються в сімейних правовідносинах, складаючи їх зміст.

Суб'єктивні права і обов'язки в сфері сімейних відносин за своїм характером можуть бути особистими і майновими. Майнові суб'єктивні права і обов'язки характеризуються тим, що вони тісно пов'язані з колом визначених осіб. Наприклад, подружжя мають взаємні права на матеріальне утримання один одного. Смерть одного з них припиняє такі права і обов'язки, із цього випливає висновок, що суб'єктивні права і обов'язки в сфері сімейних правовідносин не передаються іншим особам. Наприклад, не можна передати своє право на отримання аліментів, обов'язок по вихованню дітей, інше. Сімейні права і обов'язки не передаються, але можна покласти їх здійснення на інших осіб і можливість їх реалізації через своїх представників. Якщо батьки або усиновителі доручають нагляд за дитиною няні, то це не означає передачу батьківських прав іншій особі. Тут мова йде про покладання здійснення прав або виконання обов'язку на цю особу. Оскільки суб'єктивні сімейні права реалізуються, як правило, в правовідносинах, вони по своїй юридичній природі виступають як відносні права. Суб'єкту сімейного права завжди протистоїть інший суб'єкт. Так, батьківське право існує тоді, коли інший суб'єкт, до якого воно звернено - дитина. Будь-яке особисте право подружжя існує лише тоді, коли

zareestrovaniy shlyub. Prypinennya shlyubu oznachaє prypinennya i osobistogo siмейного права.

Отже, суб'єктивне сімейне право - це відносне право. В деяких випадках сімейні права залишаються відносними, але набувають також змісту абсолютних прав. Наприклад, батьки вправі вимагати повернення дітей від будь-якої особи, яка утримує дітей у себе не на підставі закону чи судового рішення.

Під правоздатністю слід розуміти передбачену нормами права здатність (можливість) індивіда мати суб'єктивні юридичні права і виконувати суб'єктивні юридичні обов'язки [80, с. 377].

Цікавим є питання моменту виникнення правоздатності. Так, відповідно до статті 25 Цивільного кодексу України цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження. Так, за загальним правилом момент виникнення правоздатності пов'язується із фактом її народження. У свою чергу, в цивілістичній літературі факт народження оцінюється по-різному.

Л. Еннексерус зазначав, що правоздатність виникає з моменту кінця народження. Дитина в утробі матері не є суб'єктом права. Дореволюційні цивілісти зауважували, що дитина не повинна бути мертвнонародженою. Іноді до цього переліку додають також наявність фізіологічних ознак людини, тобто відсутність патологій.

На протипагу зазначеним думкам науковців висвітлюється позиція, що життєздатність для виникнення правоздатності значення не має: сам факт появи дитини на світ означає, що у неї виникла правоздатність, навіть якщо вона була живою лише декілька хвилин або навіть секунд [86, с. 973].

У свою чергу, абзац 2 частини 2 статті 25 Цивільного кодексу України передбачає, що у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини.

Таким чином, законодавство регламентує захист інтересів зачатої, але не народженої дитини, у зв'язку із чим в доктрині існує дискусія щодо правоздатності таких дітей.

На думку першої групи вчених, правоздатність виникає з моменту народження дитини, а до цього здійснюється захист прав зачатої дитини, яка, можливо, народиться (Д.В. Боброва, Є.О. Харитонов, А.В. Силенко, В.В. Пиляєва, Ю.О. Заїка, Р.О. Стефанчук, О.С. Йоффе, Л.М. Міцкевич, О.О. Красавчиков). Іншою є думка, що зачату дитину слід прирівняти до суб'єкта права і тим самим наділити її правоздатністю.

І третьою є позиція, яка полягає в тому, що дитина, якщо вона народилася, є правоздатною з моменту зачаття [20, с. 136].

Таким чином, справедливою видається позиція вчених щодо того, що ненароджена дитина не володіє правоздатністю, однак у контексті захисту інтересів дитини, яка, можливо, народиться, держава повинна гарантувати охорону її прав та інтересів.

Наступним елементом правосуб'єктності є дієздатність. Дієздатність – це реальна здатність (властивість) суб'єкта права своїми активними діями реалізовувати у відповідних правовідносинах свою правоздатність, набувати і здійснювати свої суб'єктивні права й обов'язки [37, с. 510].

На відміну від правоздатності дієздатність залежить від віку та фізичного стану особи. Можна виділити такі ступені дієздатності: часткова дієздатність (до чотирнадцятирічного віку); неповна дієздатність (від чотирнадцяти до вісімнадцяти років); повна дієздатність (за загальним правилом мають особи, які досягли вісімнадцятирічного віку, однак вона може набуватися або надаватися особам до досягнення ними вісімнадцятирічного віку).

Особливої уваги заслуговує факт набуття дитиною повної цивільної дієздатності до досягнення нею вісімнадцятирічного віку. Із досягненням дитиною шістнадцятирічного віку вона має право на емансипацію.

Важливо зазначити, що у разі набуття дитиною повної цивільної дієздатності (до досягнення нею вісімнадцятирічного віку) її правовий статус дитини, зокрема, в сімейному праві не змінюється, оскільки він не має прив'язки до дієздатності, а пов'язується з віком особи [36, с. 39-40].

Тобто, сімейну правоздатність М. В. Антокольська визначає як здатність мати майнові і особисті немайнові права та обов'язки [14, с.82], сімейну дієздатність – як здатність своїми діями набувати і здійснювати права, створювати для себе обов'язки і виконувати їх [14, с.84].

М. А. Хватова пропонує визначати дієздатність в області сімейного права як здатність до вчинення сімейноправових актів, направлених на створення або припинення сімейних правовідносин (укладення шлюбу, встановлення батьківства, усиновлення), до здійснення особистих і майнових прав та обов'язків, що витікають з них [85, с.19].

Для всіх суб'єктів сімейних правовідносин характерною ознакою є наявність право- і дієздатності.

Сімейна правоздатність – це здатність особи мати особисті немайнові та майнові права і нести обов'язки. Сімейною правоздатністю наділений кожен із суб'єктів сімейних правовідносин.

Виникає сімейна правоздатність, як і цивільна, з моменту народження. З досягненням певного віку її обсяг збільшується. Так, здатність вступати в шлюб, бути опікуном, піклувальником виникає тільки з повнолітнього віку. Усиновителем особа може бути після досягнення нею 21-річного віку.

Слід зауважити, що сімейній правоздатності притаманна абстрактність. Це означає, що вона встановлюється законом і не залежить від волі, свідомості і дій учасників сімейних правовідносин. Так, будь-яка особа, яка досягла 18 років, набуває шлюбної правоздатності незалежно від того, чи бажає вона одружуватися.

Зміст сімейної правоздатності – це сукупність прав і обов'язків, які може мати громадянин відповідно до чинного сімейного законодавства. У

сімейному законодавстві, на відміну від цивільного, немає окремої статті, присвяченої правоздатності. Перелік прав і обов'язків, що входять в її зміст, можна скласти на основі аналізу чинних сімейно-правових норм.

Сімейна дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати і здійснювати сімейні права, створювати для себе сімейні обов'язки і виконувати їх.

Повна сімейна дієздатність, як і в цивільному праві, виникає з вісімнадцяти років. До 18 років повна дієздатність виникає у разі зниження шлюбного віку (ст. 23 СК України, ч. 2 ст. 34 ЦК України). Слід звернути увагу на те, що правові наслідки розірвання шлюбу є різними. Згідно з абз. 2 ч. 2 ст. 34 ЦК України повна дієздатність, набута в результаті укладення шлюбу, зберігається у разі розірвання шлюбу до досягнення вісімнадцяти років.

Часткова сімейна дієздатність виникає до 18 років у випадках, передбачених законом:

- 1) з семи років:
  - – потрібна згода дитини на зміну її прізвища у разі зміни прізвища обома батьками (ч. 2 ст. 148 СК України);
  - – потрібна згода дитини, яка усиновлюється, для запису усиновлювача матір'ю, батьком дитини (ст. 229 СК України);
- 2) з десяти років дитина самостійно визначає, з ким із батьків, які проживають окремо, вона буде мешкати (ч. 3 ст. 160 СК України);
- 3) з чотирнадцяти років:
  - – учасник сімейних відносин має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу (ч. 1 ст. 18 СК України);
  - – потрібна згода дитини на зміну по батькові дитини у разі, якщо батько змінив своє ім'я (ст. 149 СК України);

- – дитина має право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України);
- – дитина є стороною договору про припинення права на аліменти у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо) (ст. 190 СК України);
- – дитина, яка була усиновлена, має право на одержання інформації щодо свого усиовлення (ч. 3 ст. 226 СК України);
- – місце проживання дитини визначається за її згодою у разі визнання усиовлення недійсним (ст. 237 СК України);
- – усиовлена дитина має право на звернення до суду з позовом про скасування усиовлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України);
- – дитина має право відмовитися від договору про патронат, що має наслідком його припинення (ч. 1 ст. 256 СК України).

СК України не містить загальної норми про можливість обмеження суб'єкта сімейних правовідносин у правоздатності та дієздатності, проте такі випадки трапляються.

Підстави обмеження фізичної особи у цивільній дієздатності наведені у ст. 36 ЦК України. Так, суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Суд також може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Особи, обмежені у цивільній дієздатності, не можуть бути усиовлювачами (ст. 211 СК України), опікунами, піклувальниками (ст. 244

СК України), прийомними батьками прийомної сім'ї (ст. 256-2 СК України), батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу (ст. 256-6 СК України).

Визнання особи судом недієздатною з підстав, передбачених ст. 39 ЦК України (наявність хронічного, стійкого психічного розладу, внаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними), тягне за собою втрату сімейної дієздатності. Недієздатність учасників сімейних правовідносин спричиняє позбавлення їх певних прав.

Так, недієздатність одного з членів подружжя є підставою для визнання шлюбу недійсним (ч. 3 ст. 39 СК України). Недієздатні особи також не можуть виступати опікунами чи піклувальниками (ст. 244 СК України), бути усиновлювачами (ст. 211 СК України), прийомними батьками прийомної сім'ї (ст. 256-2 СК України), батьками-вихователями дитячого будинку сімейного типу (ст. 256-6 СК України).

Об'єктами сімейних правовідносин є:

- 1) дії;
- 2) особисті немайнові блага;
- 3) майно.

Часто об'єкт сімейного правовідношення має комплексний характер і включає два або всі елементи.

Найбільш поширеними об'єктами сімейних відносин є дії як результат свідомої діяльності людей. Дії можна поділити на дві групи:

- 1) позитивні (наприклад, вибір подружжям прізвища, місця проживання, надання коштів на утримання дітей та інших членів сім'ї та ін.);
- 2) у формі утримання (наприклад, батьки не мають права вчиняти дії, які спричиняють шкоду фізичному та психічному здоров'ю дітей; особи, яким відомо про усиновлення, зобов'язані зберігати таємницю усиновлення та ін.).

Дії можуть бути об'єктами як особистих, так і майнових, як відносних, так і абсолютних сімейних правовідносин.

До особистих немайнових благ у сімейних правовідносинах можна віднести материнство, батьківство, право на прізвище, ім'я, особисту свободу, особисту недоторканність та ін.

Об'єктом майнових сімейних правовідносин також може бути майно. В одних випадках СК України вживає поняття "майно" (ст.ст. 62, 69, 73, 74), в інших – "річ" (ст.ст. 57, 61, 71).

Зміст понять "майно" і "річ" сімейне законодавство не розкриває. Відповідно до ст. 190 ЦК України майном вважаються:

- 1) окрема річ;
- 2) сукупність речей;
- 3) майнові права та обов'язки.

У свою чергу річ – це предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 ЦК України).

Зміст сімейних правовідносин – це суб'єктивні права й обов'язки їх учасників.

Суб'єктивне право – це юридично забезпечена міра можливої поведінки уповноваженої особи, а також можливість вимагати відповідної поведінки від інших осіб. Так, подружжя мають суб'єктивні права володіти, користуватися і розпоряджатися спільним майном за взаємною згодою. Вони можуть також вимагати від усіх і кожного утримання від порушення вказаних правомочностей.

Суб'єктивний обов'язок – юридично обумовлена міра належної поведінки зобов'язаної особи, що полягає у вчиненні визначених дій або в необхідності утримання від їх вчинення. Наприклад, дружина та чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.

Для суб'єктивних сімейних прав та обов'язків характерною ознакою є їх невідчужуваність (ч. 1 ст. 14, ч. 1 ст. 15 СК України), тобто неможливість передання їх іншим особам через тісний зв'язок з особою, якій вони належать. Відповідно до ч. 2 ст. 14 СК України, якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не можуть самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника. Виконання сімейних обов'язків регулює ст. 15 СК України, відповідно до якої майновий обов'язок недієздатної особи за її рахунок виконує опікун. Якщо в результаті психічного розладу, тяжкої хвороби або іншої поважної причини особа не може виконувати сімейного обов'язку, вона не вважається такою, що ухиляється від його виконання [79].

Підсумовуючи вищенаведене доходимо висновку, що складові елементи правосуб'єктності: правоздатність та дієздатність неповнолітніх осіб мають свою особливість. Законодавець відображаючи психологічні зміни, що відбуваються у дитини в процесі дорослішання, поділяє неповнолітніх на дві основні групи: малолітні особи у віці до 14 років та неповнолітні у віці з 14 до 18 років. Відповідно до такого поділу ці групи фізичних осіб наділені певним обсягом дієздатності. Малолітні особи є частково правочиноздатними та не є деліктоздатними, а неповнолітні володіють обмеженою правочиноздатністю та повною деліктоздатністю, із застосуванням субсидіарної відповідальності їх батьків (усиновителів) або піклувальників.

ВИСНОВКИ ДО 3 РОЗДІЛУ

Категорія сімейної правосуб'єктності є малодослідженою у науковій літературі. Це обумовлено тим, що найчастіше вважається, що сімейної право та дієздатності як самостійних правових категорій не існує, оскільки й саме сімейне право є підгалуззю цивільного права, тому сімейна право та дієздатність співпадають з цивільною правосуб'єктністю фізичної особи. У той же час цілком зрозуміло, що на сімейні правовідносини не можна механічно перекласти загальні положення про цивільну правоздатність та дієздатність фізичних осіб, зважаючи на ряд чинників: поперше, у сімейному праві пріоритет надається правовому регулюванню саме особистих немайнових відносин, тому дієздатність впливатиме на можливість здійснювати самостійно особисті немайнові права; подруге, цивільну дієздатність фізичної особи законодавець розкриває через правочиноздатність та деліктоздатність, що ж стосується сімейної дієздатності, то у сімейних правовідносинах положення про правочиноздатність зберігають своє значення, у той час як положення про деліктоздатність втрачають сенс.

Сімейну правоздатність М. В. Антокольська визначає як здатність мати майнові і особисті немайнові права та обов'язки, сімейну дієздатність – як здатність своїми діями набувати і здійснювати права, створювати для себе обов'язки і виконувати їх.

М. А. Хватова пропонує визначати дієздатність в області сімейного права як здатність до вчинення сімейноправових актів, направлених на створення або припинення сімейних правовідносин (укладення шлюбу, встановлення батьківства, усиновлення), до здійснення особистих і майнових прав та обов'язків, що витікають з них.

Зміст сімейної правоздатності – це сукупність прав і обов'язків, які може мати громадянин відповідно до чинного сімейного законодавства. У

сімейному законодавстві, на відміну від цивільного, немає окремої статті, присвяченої правоздатності. Перелік прав і обов'язків, що входять в її зміст, можна скласти на основі аналізу чинних сімейно-правових норм.

Сімейна дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати і здійснювати сімейні права, створювати для себе сімейні обов'язки і виконувати їх.

Повна сімейна дієздатність, як і в цивільному праві, виникає з вісімнадцяти років. До 18 років повна дієздатність виникає у разі зниження шлюбного віку (ст. 23 СК України, ч. 2 ст. 34 ЦК України). Слід звернути увагу на те, що правові наслідки розірвання шлюбу є різними. Згідно з абз. 2 ч. 2 ст. 34 ЦК України повна дієздатність, набута в результаті укладення шлюбу, зберігається у разі розірвання шлюбу до досягнення вісімнадцяти років.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі на основі теоретичного аналізу та з урахуванням правозастосовчої практики було визначено місце суб'єктів в системі сімейних правовідносин, з'ясовано їх сутність та юридичну природу. В результаті проведеного дослідження сформульовано ряд положень та висновків, спрямованих на досягнення поставленої мети. Зокрема:

- поняття «сімейного життя» постійно еволюціонувало упродовж усього часу і продовжує розвиватися з урахуванням сучасних змін соціальних і культурних моделей сімейного життя;
- Європейський Суд з прав людини застосовує гнучкий підхід до інтерпретації сімейного життя, беручи до уваги різноманітність сімейних взаємин, можливість розлучення і досягнення медицини;
- сімейне життя включено безпосередньо до сфери особистого життя, де йому забезпечується право вільного від свавільного втручання держави існування;
- Суд вирішує питання про наявність «сімейного життя» на основі фактів, які розглядаються в кожному конкретному випадку, і загального застосовуваного принципу про існування тісних особистих зв'язків між учасниками сімейних відносин;
- у низці розглядуваних Судом справ простежується конфлікт між обмежувальною концепцією сім'ї (що відома правовій антропології як «нуклеарна сім'я») і традицією «розширення сім'ї», що особливо сильною є в країнах Східної і Південної Європи.

У цих країнах традиція допомагати батькам похилого віку міцно утвердилася як моральний імператив. «Сімейне життя» для них є очевидно немислимим без можливості піклуватися про родичів за висхідною лінією (окрема думка судді Ковлера у справі «Сліденко проти Латвії» (*Slidenko v. Latvia*) від 9 жовтня 2003 р.). Згідно зі статтею 8 Конвенції, вона має на меті

захистити індивідуума від свавільного втручання органів державної влади у здійснення ним своїх прав. Згідно з пунктом 2 статті 8 Конвенції, таке втручання повинно бути «передбачено законом» і виправдано необхідністю досягнення законної мети або цілей.

Сучасне розуміння поняття «сімейне життя» Конвенцією включає більш багатоаспектну конструкцію сімейного життя, безумовно, враховуючи поняття «сім'я», найрізноманітніші суспільні процеси, від міграції до новітніх медичних технологій.

З урахуванням специфіки сімейних прав, гарантованих ст. 8 Конвенції, у врегулюванні юридичних фактів у сімейно-правовій сфері мають враховуватися межі державного впливу на відносини, що складаються в сім'ї, а також дотримуватися баланс у нормуванні загально-правових відносин та приватних сімейних відносин особистого характеру, які взагалі не повинні регулюватися законом або мають піддаватися мінімальному нормативному впливу.

Сімейні правовідносини - це суспільні відносини, які врегульовані нормами сімейного права. Для відповіді на питання, яке саме коло суспільних відносин регулюється нормами сімейного права, необхідно дослідити ознаки та елементи сімейних правовідносин, а також визначити підстави для їх виникнення.

Відповідно до ст. 2 Сімейного кодексу України (далі - СК), цей Кодекс регулює: - сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку, утримання; - сімейні особисті немайнові та майнові відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком; - сімейні особисті немайнові та (або) майнові відносини між іншими членами сім'ї, визначеними у ньому. З наведеного переліку можна дійти висновку, що СК регулює особливий вид особистих

немайнових та майнових відносин, які є сімейними, причому між чітко визначеними суб'єктами. Відтак сімейними відносинами є ті особисті немайнові та майнові відносини, що складаються між членами сім'ї, визначеними у ст. 2 СК.

Для сімейних правовідносин притаманними є наступні ознаки:

- специфічний суб'єктний склад;
- тривалий характер;
- специфічні підстави виникнення, зміни та припинення;
- невідчужуваність прав та обов'язків;
- можливість суб'єктів сімейних правовідносин виступати учасниками відразу декількох сімейних правовідносин.

Відсутність класифікації в сімейному праві призводить до чисельного винесення різноманітних рішень суду, що, з одного боку, спрощує визнання тієї чи іншої особи суб'єктом сімейних правовідносин (членом сім'ї), та з іншого боку, ставить під сумнів правомочність таких рішень і нерідко залишає за собою можливість їх оскарження. Дія системи класифікації членів сім'ї дасть змогу уникнути обмежень об'єктивних прав суб'єктів сімейних правовідносин та сприятиме більш ефективному, змістовному та обгрунтованому здійсненню прав учасниками.

Будь-яке багаторівневе явище можна підвести до класифікації з позиції виникнення, існування, порядку здійснення прав та обов'язків, тобто з огляду на ті безперечні аспекти, які можуть бути покладені в систему класифікації фізичних осіб - суб'єктів сімейного права. При цьому розгалуженість у класифікації в жодному випадку не повинна бути самоціллю, а має нести в собі чітко обгрунтований сенс та зміст. Така класифікація здатна підкреслити кожен з меж цього явища в єдності та взаємозв'язку його елементів, що сприятиме кращому розумінню.

Р.П. Мананковою пропонується наступна класифікація членів сім'ї (фізичних осіб) у праві.

Члени сім'ї (фізичні особи, суб'єкти сімейних правовідносин) - це громадяни, пов'язані певною сім'єю як малою соціальною групою: шлюбом, рідством (спорідненням), всиновленням чи іншою формою прийняття дітей на виховання, спільністю життя, а також сімейними правами та обов'язками. При цьому автором зазначається, що у разі відсутності хоча б однієї з суттєвих ознак фізичну особу неможливо відносити до члена сім'ї, в нормативно-правових актах, у разі упушення характерних ознак членства в сім'ї.

До членів сім'ї можна, на думку автора, віднести й інших фізичних осіб, що є непрацездатними та які в дійсності у складі однієї сім'ї не функціонують, однак у силу низки обставин можуть бути визнані членами однієї сім'ї, якщо проживають разом та ведуть спільне господарство. Такі особи іменуються непрацездатні утриманці, котрі за своїм правовим статусом та в силу свого особливого положення прирівнюються до членів сім'ї. Підставою надання правового статусу члена сім'ї непрацездатній особі слугували засади високих моральних якостей та обов'язку перед хворим. У разі настання певних життєвих обставин зазначена ситуація має повне право на існування, проте залишається не досить зрозумілою, адже правового статусу набуває фізична особа з настанням певного виду юридичного факту (у вигляді непрацездатності), який і має місце в зазначеній ситуації.

Останню групу осіб (громадян), що можуть мати членство в одній сім'ї, Р.П. Мананкова називає «інші громадяни», яких із членами сім'ї пов'язує лише сумісне проживання та ведення спільного господарства, виходячи з житлового законодавства. Сама по собі позиція автора передбачає безпосереднє право на житлову площу інших громадян (фізичних осіб), як безпосередніх учасників сімейних правовідносин. На жаль, автором при класифікації членів сім'ї та фізичних осіб, що можуть до них прирівнюватись у невідкладних випадках, не досліджено ряд правових підстав. Відсутнє чітке формулювання зазначених випадків, при наявності котрих особу можна

вважати членом чітко визначеної сім'ї. Виключність випадків, при наявності яких зазначена ситуація може мати місце. Тому, вбачається, існування такого роду членства в сім'ї й досі залишається питанням дискусійним та може бути оскарженим у судовому порядку. Оскільки відсутній правовий механізм реалізації прав фізичної особи, що проживає разом з іншими членами сім'ї та веде спільне господарство, здійснення такого роду права. Як вже частково зазначалось раніше, виникнення та існування нових видів правовідносин у сімейному праві ставить під сумнів такий поділ на види (класифікацію) членів сім'ї, оскільки зміст не відображає коло всіх суб'єктів, які ймовірно є учасниками сімейних правовідносин.

Суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути: по-перше, лише фізичні особи; по-друге, лише ті фізичні особи, які перебувають у шлюбі, кровному спорідненні чи відносинах усиновлення.

Сімейний кодекс визначає наступний перелік суб'єктів сімейних відносин, які в цьому Кодексі називаються учасниками:

- подружжя;
- батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- рідні брати, рідні сестри; мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

При цьому всі інші родичі (двоюрідні брати та сестри, тітки, дядьки, племінники, племінниці та ін.) не є учасниками сімейних правовідносин, за винятками, встановленими законом. Наприклад, у разі знаходження на їх вихованні дитини, на цих суб'єктів покладається обов'язок із надання дитині матеріальної допомоги у випадках, передбачених ст. 269 СК. Відповідний обов'язок встановлюється і для такої дитини, на яку з досягненням повноліття покладається обов'язок утримувати цих непрацездатних родичів за підстав, передбачених ст. 271 СК.

Категорія сімейної правосуб'єктності є малодослідженою у науковій літературі. Це обумовлено тим, що найчастіше вважається, що сімейної право

та дієздатності як самостійних правових категорій не існує, оскільки й саме сімейне право є підгалуззю цивільного права, тому сімейна право та дієздатність співпадають з цивільною правосуб'єктністю фізичної особи. У той же час цілком зрозуміло, що на сімейні правовідносини не можна механічно перекласти загальні положення про цивільну правоздатність та дієздатність фізичних осіб, зважаючи на ряд чинників: поперше, у сімейному праві пріоритет надається правовому регулюванню саме особистих немайнових відносин, тому дієздатність впливатиме на можливість здійснювати самостійно особисті немайнові права; подруге, цивільну дієздатність фізичної особи законодавець розкриває через правочиноздатність та деліктоздатність, що ж стосується сімейної дієздатності, то у сімейних правовідносинах положення про правочиноздатність зберігають своє значення, у той час як положення про деліктоздатність втрачають сенс.

Сімейну правоздатність М. В. Антокольська визначає як здатність мати майнові і особисті немайнові права та обов'язки, сімейну дієздатність – як здатність своїми діями набувати і здійснювати права, створювати для себе обов'язки і виконувати їх.

М. А. Хватова пропонує визначати дієздатність в області сімейного права як здатність до вчинення сімейноправових актів, направлених на створення або припинення сімейних правовідносин (укладення шлюбу, встановлення батьківства, усиновлення), до здійснення особистих і майнових прав та обов'язків, що витікають з них.

Зміст сімейної правоздатності – це сукупність прав і обов'язків, які може мати громадянин відповідно до чинного сімейного законодавства. У сімейному законодавстві, на відміну від цивільного, немає окремої статті, присвяченої правоздатності. Перелік прав і обов'язків, що входять в її зміст, можна скласти на основі аналізу чинних сімейно-правових норм.

Сімейна дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати і здійснювати сімейні права, створювати для себе сімейні обов'язки і виконувати їх.

Повна сімейна дієздатність, як і в цивільному праві, виникає з вісімнадцяти років. До 18 років повна дієздатність виникає у разі зниження шлюбного віку (ст. 23 СК України, ч. 2 ст. 34 ЦК України). Слід звернути увагу на те, що правові наслідки розірвання шлюбу є різними. Згідно з абз. 2 ч. 2 ст. 34 ЦК України повна дієздатність, набута в результаті укладення шлюбу, зберігається у разі розірвання шлюбу до досягнення вісімнадцяти років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Європейська Конвенція про усиновлення дітей від 27.11.2008 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17 (дата звернення 03.02.2020)
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини від 20.11.1989 URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення 03.02.2020)
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 03.02.2020)
4. Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 03.02.2020)
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 03.02.2020)
6. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 №2947-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення 03.02.2020)
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення 03.02.2020)
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення 03.02.2020)
9. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 01.06.2000 № 1768-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14> (дата звернення 03.02.2020)
10. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 №2011-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення 03.02.2020)

11. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ: Закон України від 12.12.1991 № 1972-ХІІ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1972-12> (дата звернення 03.02.2020)
12. Абашин Э. А. Семейное право : учеб. пособие. М. : Форум: ИНФРА-М, 2002.128 с.
13. Антокольская М. В. Семейное право : учеб. [для вузов]. М. : Юрист, 1996. 336 с.
14. Антокольская М. В. Семейное право: Учебник. Изд. 2е, перераб. и доп. М.: Юристъ, 2003. 333 с.
15. Афанасьева Л. В. Аліментні правовідносини в Україні : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. 224 с.
16. Бахтиаров И.П. Физические лица как субъекты семейных правоотношений: канд. Дне. М., 2010. С. 148.
17. Бурлай О. Є. Правовідносини подружжя в міжнародному приватному праві : авто- реф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К., 2007. 22 с.
18. Ватрас В. А. Поняття «сім'я» у сімейному праві України. Форум права. 2009.№ 1. С. 83–91
19. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в гражданском и семейном праве. Латвийский государственный университет им. П. И. Стучки. Рига: Зинатне, 1976. 231с.
20. Водоп'ян Т.В. Проблема правового становища зачатої, але ще не народженої дитини в цивільному праві. Університетські наукові записки. 2006. № 2 (18).С. 133–138
21. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. М.: Юрид. лит., 1972. 336 с.

22. Гражданское право : учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. М. : ПБОЮЛ Л. В. Рожников, 2001. Т. 3. 632 с.
23. Грищук А. М. Детермінація сім'ї та її ознаки. Митна справа. 2011. № 4. Ч. 2. С. 3–8.
24. Грищук А. М. Природа функцій сім'ї. Митна справа. 2011. № 3. Ч. 2. С. 41–44.
25. Дутко А. О., Мних С. Р. Поняття та ознаки сім'ї за законодавством України URL:http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/03_2014/14_daozzu.pdf (дата звернення 03.02.2020)
26. Жилинкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи. Харьков: «Кейлон», 2000. 398 с.
27. Збірник витягів з рішень Європейського суду з прав людини, рекомендованих для вивчення при підготовці до письмового анонімного тестування у межах іспиту для кваліфікаційного оцінювання суддів на відповідність займаній посаді від 1 січня 2018 р. URL : <http://nsj.gov.ua/files/1529653117151749398.....%82.pdf> (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
28. Ковальська В. С. До питання про особливості сімейних правовідносин. Форум права. 2012. № 1. С. 480—486
29. Кожевникова В. О. Підходи до класифікації фізичних осіб, суб'єктів сімейних правовідносин. Право і суспільство. 2013. № 6.2. С. 79-83.
30. Красавчиков О. А. Гражданская правосубъектность как правовая форма. Правовые проблемы гражданской правосубъектности : межвузовский сборник научных трудов. 1978. № 62. С. 17–23.
31. Красицька Л. В. Сімейна правосуб'єктність дітей URL: <http://www.realllook.com.ua/4732/simejna-pravosub-yektnist-ditej/> (дата звернення 03.02.2020)
32. Луць В.В. Контракты у підприємницькій діяльності. К.:Юрінком-Інтер, 2001. С. 237.

33. Маслов В. Ф. Действующее законодательство о браке и семье. Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1972. 212 с.
34. Матвеев Г. К. Советское семейное право: учебник. М.: Юрид. лит., 1978. 239 с.
35. Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): монографія. Х.: Юрsvіт, НДІ Приватного права та підприємництва АПрН України, 2008. 428 с.
36. Найман Н. Сімейно-правовий статус дитини. Підприємство, господарство і право. 2016. № 6. С. 38-43
37. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства : учебник. М.: Норма, 1999. 552 с.
38. Нечаева А. М. Семейное право : курс лекций. М. : Юристь, 2002. 336 с.
39. Постановление Европейского Суда по правам человека «Нимитц против Германии» (Niemietz v. Germany): (жалоба № 13710/88), Страсбург, 16 декабря 1992 года. URL : [http:// europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-sudana-russkom-yazyke/nimitc-protiv-germaniipostanovlenie-evropejskogo-suda/](http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-sudana-russkom-yazyke/nimitc-protiv-germaniipostanovlenie-evropejskogo-suda/) (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
40. Постановление Европейского Суда по правам человека по делу R.R. против Польши (R.R. v. Poland) (Жалоба № 27617/04от 26мая 2011г.). Избранные постановления европейского суда. Специальный выпуск № 2/2012. URL : <file:///C:/Users/Comp/ Downloads/001-116212.pdf> (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
41. Пчелинцева Л. М. Семейное право России : учеб. [для вузов]. 2-е изд. М. : Изд-во Норма (Издат. группа Норма-Инфра-М), 2002. 688 с.
42. Рекомендація CM/Rec(2010)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про заходи з боротьби проти дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності : ухвалена Комітетом Міністрів 31 березня 2010 року на 1081-ому засіданні представників міністрів. URL : <http://www.insight-ukraine.org/cmrec20105/>. (дата звернення 03.02.2020)

43. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Кутцнер проти Німеччини" (заява № 46544/99), Страсбург, 26 лютого 2002 року.
44. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Савіни проти України" (Заява № 39948/06), Страсбург, 18 грудня 2008 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454 (дата звернення 03.02.2020)
45. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Dudgeon v. The United Kingdom». URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57473>. (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
46. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «L. and V. v. Austria». URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60876>. (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
47. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Salgueiro da Silva Mouta проти Португалії» («Salgueiro da Silva Mouta v. Portugal»). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58404>. (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
48. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «X і Y проти Нідерландів» (X and Y v. Netherlands) від 26.03.1985 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57603>. (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
49. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «X, Y and Z v. United Kingdom». URL : <http://www.echr.ru/documents/decisions.htm>. (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
50. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «АМАНН ПРОТИ ШВЕЙЦАРІЇ» (CASE OF AMANN v. SWITZERLAND) (Заява № 27798/95), Страсбург, 16 лютого 2000 року. URL : <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=308> (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
51. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Ботта проти Італії» (Botta v Italy) від 24.02.1998 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58140>. (дата звернення 03.02.2020)

52. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Бультиф проти Швейцарії» (Boultif v. Switzerland) від 02.08.2001 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-59621>. (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
53. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гнахоре проти Франції» (Gnahore v. France), Страсбург, 2001 рік. URL : <http://www.shatarska.in.ua/9-pravo-na-povagu-doprivatnogo-i-simejnogo-zhittya-privesti-prikladrishennya-yespl-v-konkretnij-spravi> (дата звернення 03.02.2020)
54. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Гюль проти Швейцарії» (Gül v. Switzerland) від 19.02.1996 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57975>. (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
55. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Дарен Оморегі та інші проти Норвегії» (Darren Omoregie and Others v. Norway) від 31.07.2008 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-88012>. (дата звернення 03.02.2020) (дата звернення 03.02.2020)
56. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Джеррі Оладжиде Сарумі проти Сполученого Королівства» (Jerry Olajide Sarumi v. United Kingdom) від 26.01.1999 р. URL : <http://www.refworld.org/docid/3ae6b74a0.html> (дата звернення 03.02.2020)
57. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ігнакколо-Зеніде проти Румунії» (Ignaccolo-Zenide v. Romania), (заява № 31679/96, пункт 94, ЄСПЛ2000-I). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c.87 (дата звернення 03.02.2020)
58. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Кіган проти Ірландії» (Keegan v. Ireland) від 26.05.1994 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881>. (дата звернення 03.02.2020)

59. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Леббінк проти Нідерландів» (Lebbink v. Netherlands) від 01.06.2004 р. URL : <http://www.amen.ie/downloads/26033.pdf>. (дата звернення 03.02.2020)
60. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії» (Lingens v. Austria), Страсбург 8 липня 1986 року. <https://cedem.org.ua/library/sprava-lingens-protyavstriyi/> (дата звернення 03.02.2020)
61. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Маркс проти Бельгії» (Marckx v. Belgium) від 13.06.1979 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57534>. (дата звернення 03.02.2020)
62. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нойлінгер і Шурук проти Швейцарії» [ВП] (Neulinger and Shuruk v. Switzerland) [GC], (заява № 41615/07, пункт 76,135, ЄСПЛ 2010). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d46 (дата звернення 03.02.2020)
63. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Родрігес да Сілва і Хогкамер проти Нідерландів» (Rodrigues da Silva and Hoogkamer v. Netherlands) від 31.01.2006 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-72205>. (дата звернення 03.02.2020)
64. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Соломон проти Нідерландів» (Solomon v. Netherlands) від 05.09.2000 р. URL : <http://caselaw.echr.globe24h.com/0/0/netherlands/2000/09/05/solomon-v-thenetherlands-5398-44328-98.shtml> (дата звернення 03.02.2020)
65. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Ст'єрна проти Фінляндії» (Stjerna v. Finland) від 25.11.1994 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57912>. (дата звернення 03.02.2020)
66. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Ферліре проти Швейцарії» (Verliere v. Switzerland) від 28.06.2001 р. URL : <http://caselaw.echr.globe24h.com/0/0/switzerland/2001/06/28/verliere-v-switzerland-22587-41953-98.shtml> (дата звернення 03.02.2020)

67. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Фон Ганновер проти Німеччини» (Von Hannover v. Germany) від 24.09.2004 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-109029>. (дата звернення 03.02.2020)
68. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Фретте проти Франції» («Frette v. France»). URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60168> (дата звернення: 02.08.2019).
69. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Шальк і Копф проти Австрії» (Schalk and Kopf v. Austria) від 22.11.2010 р. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-99605>. (дата звернення 03.02.2020)
70. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 03.06.1999 р. № 5-рп/1999. URL: www.ccu.gov.ua (дата звернення 03.02.2020)
71. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник для студ. вищ. навч. закл. К.: Правова єдність, 2009. 500 с.
72. Рясенцев В. А. Семейное право. М. : Юридическая литература, 1971. 293 с.
73. Рясенцев В. Л. Советское семейное право. М.: Юрид. лит., 1982. 256 с.
74. Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи. М. : Мысль, 1974. 248 с.
75. Сімейне право України : підручник / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. К. : Юрінком Інтер, 2004. 264 с.

76. Сімейне право України : підручник / за ред. В. С. Гопанчука. К.: Істина, 2002. 304 с.
77. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонов. Х.: Одиссей, 2008. 592 с.
78. Сімейні правовідносини. Сімейне право України : підручник / за заг. ред. : Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2016. Гл. 4.1-3. С. 54-72.
79. Сімейні правовідносини. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин URL: <https://pidruchniki.com/81441/pravo/simeyni-pravovidnosini-pidstavi-viniknennya-zmini-pripinennya-simeynih-pravovidnosin> (дата звернення 03.02.2020)
80. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Х.: Консум, 2001. 656 с.
81. Тімуш І. С. Визначення сім'ї у юридичній науці. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2018. № 2. С. 109-115.
82. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. М. : Политиздат, 1981. 774 с
83. Форманюк В. В. Витоки категорії "правосуб'єктність" / В. В. Форманюк // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОНмолодьспорт України ; НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2012. Вип.46. С. 25-31.
84. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. М. : Изд-во Мысль, 1979. 367 с.
85. Хватова М. А. Семейная дееспособность физических лиц в РФ. Семейное и жилищное право. 2009. №3. С.1820.
86. Цивільне право України : загальна частина : підручник / [С.М. Бервено та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика ; М-во освіти і науки України, КНУТШ. 3-тє вид, переробл. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2010. 973 с
87. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. К.: Радянська школа, 1989. 510 с.

88. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Тула : Автограф, 2001. 720 с.
89. Шимин Н. Д. Семья как общественное явление : Опыт социал.-филос. Анализа. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. 188 с.
90. Энгельс Фридрих Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана. М. : Политиздат, 1982. 238 с.
91. Явор О. «Сімейне життя» в інтерпретації Європейського суду з прав людини. Підприємництво, господарство і право. № 10. 2019. С. 4-51